

М. Чернявській.

2/55.

ВЕСНЯНА ПОВІДЬ.

ПОВІСТЬ.

ВЪ ДВУХЪ ЧАСТЫНАХЪ.

Видбитеокъ зъ журнала „Кіевская Старина“



КІЕВЪ.

Типо-литографія Т-ва Н. А. Гиричъ. Трехсвятительская улица, № 14.
1906.

М. Чернявській.

У 57

ВЕСНЯНА ПОВІДЬ.

ПОВІСТЬ.

—
ВЪ ДВУХЪ ЧАСТЫНАХЪ.
—

Видбイトокъ зъ журнала „Кіевская Старина“



КІЕВЪ.

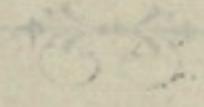
Типо-литографія Т-ва Н. А. Гиричъ. Трехсвятительская улица, № 14.
1906.

ДІЛЯНКА АНВЕРСА

ПОБІЧНА

Дозволено Цензурою. Кіевъ, 31 марта 1906 г.

ДИКЦІЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ БІБЛІОТЕКИ УАНДЕРЛЕЙ



Весняна повидъ.

Повисть.

ЧАСТЬНА ПЕРША.

I.

Колы Трублаевычъ увійшовъ у велыку, зъ высокою стелею малымы пидслипуватымы викнамы залу, де зибралось надзвычайне губернське земське зибрання, то його насампередъ обдало духотою, насыченою парою видъ бильше трохъ сотъ гласныхъ и публики и тютюннымъ дымомъ. Була саме перерва у засиданни, и гласни повставали зъ своихъ мисць, стоялы купамы й ходылы въ вузькихъ проходахъ помижъ обтягнутымы зеленымъ сапьянномъ канапамы, на якыхъ воны сидилы, а публика, що мистылась тамъ же въ зали биля выходу, на поставленыхъ въ ряды стильцахъ и въ гори, на хорахъ, тежъ повставала и ворушылась, мовъ комашня въ порущеній кучи.

У зали стоявъ гоминъ, мовъ у велыкому вокзали, колы прыходе пойиздъ. Розибрать окремыхъ сливъ було не можна, — все злылось и переплуталось, и тильки оддавалось покрытою горизьбою стелею, мовъ клекотання велыкого гирського потоку, або воды въ розирваній повидью гребли: тахъ, тахъ, тахъ, тахъ!..

Протовпывшись напередъ, Трублаевычъ озырнувъ гласныхъ. То все булы стари знайоми — выгодоване, выпещене, вымыте й прылызане панство и ни однои демократычнои постати. Мундыры, фракы, смокингы й сюртуки... Блыскучи били комиры, груды й манжеты. Повни, червони облыччя... Солидни, стрымани рухы и те непогасыме занепокоиння въ очахъ, яке завжdy бувае у людей,

що не мають и у дупи спокою. Посередыни залы на спинци канапы яркою плямою вызначався голубо-зеленый картузъ гласного, чыновныка таможни.

Все це було знайоме Трублаевычови и навить картузъ чыновныка таможни, и винъ перевивъ очи вгору на хоры. Тамъ, боячись упустыты мисця въ переднихъ рядахъ, публика немовъ попрыростала до баласивъ, — все бильше паній панночки, наполовыну зъ евреивъ. Воны булы добре зряжени и, задыхаючись видъ духоты, обвивалы соби червони облыччя газетамы й тымъ, що було у ихъ въ рукахъ. Воны нагадувалы метелыкивъ, що буцимъ обсилы оти баласы й махают рижноколирными крыльцями, щобъ отъ-то заразъ спурхнуть и полетиты.

И Трублаевычови здалось, що въ цій зали, вгори въ пагрітому повитри, щось трипоче, напружене й непокійне, и що ось-ось воно выбухне чымсь незвычайнымъ и несподиванымъ. И той неспокійний нервовий настрій вразъ заволодивъ имъ.

Винъ стоявъ и обводывъ поглядомъ публику, шукаючи дебъ йому найты соби мисце биля знайомыхъ.

— Иване Михайловаичу!.. Иване Михайловаичу!.. — гукавъ до його жиночый голосъ, але винъ нечувъ.

— Пане Трублаевычу, васъ дамы клычуть, — сказавъ йому хтось зъ його сусидивъ и показавъ праворучъ въ кутокъ залы, видкиля йому давалы знакъ очима й кывкамы молоди панны, щобъ винъ ишовъ до ихъ.

Трублаевычъ посунувся въ той бикъ, пробираючи соби стежку проміжъ публику.

Його клыкала вродлыва модода панна; брюнетка, зъ роскишнимъ волоссямъ, заплетенymъ въ модну прычиску. Його, зъ початку трохи насуплене облыччя, зъ якимъ винъ увійшовъ у залу, зразу прояснилось, колы винъ побачивъ, хто його клыче,—то була його заручена, Люба Говорецька. Вона ледви помитно показала очима мисто биля себе, и винъ прывитавшись зъ другыми паннами, подругами Говорецькои, ставъ биля неи, бо сидать було нигде.

— Трублаевычъ ставъ на сторожи биля своеи крали, — стыха, але зъ прытыскомъ, промовила немолода й дуже нечепурна руда пани свой сусидци. — Боится, мабудь, щобъ не одбывъ іи у його нашъ Зембулатъ, — додала вона, прыжмурюочы кризъ дымъ очи и вдавляючись въ Трублаевыча.

Винъ стоявъ теперъ проты свиту, и ій було добре видно його молоде прямоносе лыце, зъ тонкымы й ривнымы, трохи по-

шыренымы биля перенисся бровамы, шо надавалы йому выразъ поважности. Тильки дрибный пидбородокъ зъ маленькою французькою боридкою пидъ трохы занадто густымы вусамы шкодывъ йому. Винъ бувъ высокий зростомъ и сухорлявый и держався ривно, трохы выносячи груды напередъ.

— О, дывиться, винъ мовъ збирается заразъ кукурикнуть, — яхыдно шепотила руда пани сусидци, пускаючи кризъ жовти й плыскати, мовъ лопата, зубы, дымъ зъ папыросы.

Та ій на іи слова ничего не одмовыла, а тильки повагомъ, мовъ нехотя, запытала:

— А ваша дочка де? Я іи щось не бачу.

— А онъ, у тимъ кинци, — несамохить одминывшись у облыччи, сказала пани й замовкла.

Вси знали, що іи дочка, Руда Солоха, якъ іи звалы въ городи, въ останній часъ дуже упадае за Трублаевычемъ, але даремно.

Справди, биля викна червонила на свитъ руда голова іи дочки Соломії зъ пидризанымъ по плечи кучерявымъ волоссямъ.

Саме въ тій хвили Й Трублаевычъ глянувъ туды и побачывъ іи. Вона закывала йому головою. Винъ те-жъ уклонывся ій.

— Зъ кымъ вы витаетесь, — спыталась Говорецька, постеригши Трублаевычива уклини и не бачучи зъ стильца, кому винъ кланяется.

— Зъ панною Дубраевською.

Ледви помитна зневажльва усмишка майнула на облыччи Говорецькои, але вона ничего не сказала.

Въ цю хвилину почувся дзвоныкъ. Председатель зновъ одкрывавъ засидання. Гласни сидали по мисцяхъ.

— Тильки що мы заслухали докладъ управы про ти миры, яки, по іи думци, слідъ прыняты земству на случай, колы до насъ завитае холера, — промовывъ председатель зибання, обводячы гострымы хытрымы очима зибання й повертаючи туды й сюды свою вытягнуту напередъ лысу голову зъ чымалымъ грубымъ горбатымъ носомъ, мовъ вынюхуючи загодя, хто и що буде говорыты. — Чы не вгодно буде кому зъ панивъ гласныхъ сказити свои думки по цьому пытанню?

Почалысь звычайни обговорювання пытання, але публика яхъ не слухала. Іще мыпнуло тильки трохы тыжни, якъ японци въ лобъ розбылы наше військо пидъ Мукденомъ и по всему простори Россії понеслысь стогнання й прокльоны... Іще зъ тыхъ, у кого на війни булы ридни, мало хто знатъ, чы жыви воны й непока-

личени, чы ихъ тило валяется де небудь биля императорськихъ могыль Кытая и собаки по почахъ грызутъ його. Вси булы зтурбовани й роздратовани, мовъ бджолы. Червони телеграмы, шо хлопци розносылы по городу, попсувалы всимъ нерви и де-хто вже не мигъ ихъ бачыты.

Теперь, колы було склыкане надзвычайне губернське земське зибрания, вси сподивалысь, що на йому щось мусить счиныться, якась демонстрація. Вси ждалы іи.

Предсидатель тежъ ждавъ и бувъ на сторожи. Винъ часомъ непомитно, але допытливо, обводывъ поглядомъ публику на хорахъ. Полиції на выду тамъ не було, вона признала за краще додглядати порядку на вулыци, за стинамы зибрания; булы тильки потайни додглядачи.

Вси ждалы, але не знали, видкиль и у який ментъ почнется. Трублаевычови зновъ здавалось, колы винъ слухавъ промову балакучого, але пустоголового, видомого на всю губернію дытынячымъ повожденнямъ въ зибрани, гласного Шпаченка, що въ гори помалу трипочуть якись крыла и отъ-отъ щось разомъ выбухне.

— Ахъ, отой Шпакъ, колы вже винъ замовчить! — зъ досадою промовила Говорецька. — Якъ винъ того не розуміє, що меле нисенитныцю!..

Але гласний въ сій хвили несподивано замовкъ.

— Вы до сказаного бильше ничего не маєте додати? — запытавъ його предсидатель, граючи, якъ звычайне, очима, й по його голосу неможна було зрозумити, чы винъ тонко иронизує надъ ораторомъ, чы, бажаючи проволикти часть, щобъ одсунуты за бракомъ вильнои годыни чергови гостри питання, якихъ винъ не хотивъ становыты на обмиркування зибрания, хоче выклыкати балаклія поговорыти ще килька хвилини.

— Вынуватъ!.. я ще бажавъ бы додати... — почавъ той зновъ. — Я хотивъ сказать, що зибрания має право...

— Я прохаю слова, — почувся въ зали сыплуватий голосъ, и скрізь по публиці побигло шарудиння:

— Лынський просить слова!.. Лынський просить слова!..

Невидыми крыльята вгори затремтили дужче.

Колы пидвивсь Лынський, невелыкий, але осадкуватий чоловикъ, щобъ казати свое слово, все въ зали затыхло. Це бувъ найстарійший гласний зибрания, видомий діячъ. Винъ почавъ говорыть дуже тихо, такъ що його не скрізь по зали було чуть, але дали старечий його голосъ набираючись силы и черезъ килька

хвилини уже ясно лунавъ въ зибранни, якъ голось справжнього проводыря й борца.

Винъ говорывъ, що винъ дуже старий и давній, и що ся його промова въ зибранни може буты останьою и що хотивъ бы винъ, щобъ вона дійшла до серця гласныхъ. Винъ багато де-чого не буде договорюваты, але гласни й безъ пидкresлювання зрозуміють все.

— У цей часъ, у цю важку годину — розлягався по зали його голось — наше зибрання, якъ частына обезславленои, збезчещенои на весь світъ ридної країни, не може буты глухимъ, щобъ не чуты, що говорыться по всихъ усюдахъ, и не може буты нимымъ, щобъ мовчать. Наставъ гризний часъ суду надъ нашою прыгниченюю й разгвиченюю по всихъ суставахъ неможливими порядкамы краиною. Той судъ чынится на Далекому Сходи, де мы ще такъ недавно виступали, якъ нація героивъ, и де теперъ мы бижко передъ ворогомъ, мовъ отара страхополохивъ!..

Усе прытыхло, занимило й обернулось въ слухъ, а гласный говорывъ, що отакъ жыть неможна, що не дрибнимы текучыми справамы теперъ мусыть займатысь земство, а добыватысь, щобъ булы въ корень зминени головни внутрішні порядки, ненавыстни всимъ чеснимъ людямъ и справжнимъ патріотамъ, щобъ бувъ зруйнований той непорушний муръ, що відділяє народъ видъ власти, щобъ булы розбити кайданы, що сковують народъ. Ораторъ звертався до історії и въ ії просліджувавъ громадськи течії и змагання окремыхъ одынцівъ пидняты прапоръ громадської воли.

Председатель зибрання увесь почервонивъ и сидивъ мовъ на вугилли. Це говорывъ його злійший ворогъ. Винъ килька разивъ хотивъ спынити його, але не наважувався, бо йому, якъ чоловикови розумному й хитрому, не хотилось выявить себе діячимъ, спочуваючимъ старымъ порядкамъ, и хотилось показати що винъ зовсімъ лояльний.

— Ридний край жде видъ нась чесного, смилого слова, и мы новинни те слово вимовыты. Я певенъ, що у насъ стане сильні души сказати те слово, яке теперъ у всихъ на устахъ: намъ потрібни не пристройки ганківъ та башнъ на гнилому будынку нашого устрію, а головна перестройка всієи будивли. Ось мое, може останне слово въ цьому зибранни, и я певенъ, що зибрання одгукнеться на ..його!

Выбухъ оплесківъ и крикивъ стрясь будынокъ зирання и довго не змовкавъ. Предсідатель дзвонывъ и рухамы рукъ и головы прохавъ публику заспокійтись, але це удалось йому не скоро. Лынський не сивъ на свое місце, а стоявъ, а колы можна було початы говорить, винъ зновъ зоговорывъ.

— Отчызна наша теперъ роздирається на частки, розгорается громадська усобна війна, организуються темними силами такъ звани „чорни сотни“, и ци „діячи“ чинять надсильство надъ людьми, терроризують незгодни зъ ихъ переконаннями части громады. Треба шукати способивъ супроти цихъ чорныхъ сотень, що зъявляються стыдовищемъ на весь світъ!..

Зновъ зъ нестриманою силою зирвалысь оплески и крики „браво“ и загремивъ помистъ видъ нигъ и стильцивъ. Говорецька іи подруги, Трублаевычъ и вси округи ихъ плескали въ долони. Дубраевська скочила на свій стилець и, червонючи проти свиту, мовъ кульбаба, демонстративно ляскала въ долони и щось вигукувала. Уся зала витала оратора. Але колы Трублаевычъ поглянувъ по публици, то въ однимъ мисци помитывъ щось таке, що диссонувало зъ настріемъ зирання. Якийся чорний кудлатий чоловикъ, зъ озлобленымъ блидымъ облыччямъ, метався зъ боку въ бикъ зъ якимся крикомъ. Його здержуvalи. Колы оплески трохи стыхли, Трублаевычъ почувъ, що той чоловикъ протестувавъ проти промовы оратора й викрикувавъ, що терроризує публику не чорна, а „червона сотня“ — зъ жыдивъ та студентивъ.

— Дивиться, що то за проява? — спытався Трублаевычъ у своїхъ сусидъ.

Ти подивились у бикъ протестанта.

— А, це Бабаковъ, юдофобъ, що недавно побувъ студента и за це видбувъ высыдку.

Бабаковъ скоро зникъ зъ залы, не стривши соби пиддержки.

Публика, наелектризована промовою Лынського, довго не могла заспокоїтись, и предсідатель зирання зновъ довго дзвонывъ и прохавъ утихнуты, щобъ не мишати роботи зирання. Скоро все стыхло. Хотилось побачити, якъ виднесеться до промовы зирання. Але прыйшлося розчаруватись: ще тильки одинъ ораторъ сказавъ кілька енергичныхъ и красныхъ слівъ и бувъ нагорожений оплескамы публики, а дали все увійшло въ свій звичайний порядокъ: гласни сидили й мовчали, пьючи чай та нарзанъ, лепетавъ свои недоладни слова Шпаченко, а предсідатель усе затыравъ и замітавъ, якъ стараний лакей въ панській елегантній господи після незвичайнихъ, нечесныхъ гостей. Усе

звелось до того, що поришили выбрать видъ зибрання повномочного на той случай, що може поклычутъ „туды“.

Зибрання почало засыпать. Де-яки земськи начальники, що було стурбованы, почувши вильнолюбиви промовы, зновъ почали дриматъ на своихъ мисцяхъ, черезъ силу тоди-не-тоди пидводячи обважнили повики и поглядаючи обикъ себе червоными очима. Дехто зъ ихъ уже збирався тикатъ до дому, боячись репресій видъ свого начальства за те, що бралы участь у такому незвичайному, червоному зибранні. И тутъ саме зъ хоръ почувся голось:

— Прошу слова!

— Просимо слова!..

— А я прохаю публику не порушати порядку зибрання, а не то я буду повиненъ... — сказавъ у одповідь, пидводячись зъ крисла, председатель зибрання — закрыть засидання.

Але його не слухали, и все въ зибранні заворушилось.

Зъ хоръ кричали: „слушайте! слухайте!.. по мисцяхъ!..“ Председатель, гукнувшы: „я закрываю засидання!“, ставъ выходити зъ залы. Гласни повставали зъ своихъ мисць. Шпаченко, повернувшись до хоръ, кричавъ туды: „мовчить, мы не хотимо васъ слухать!“ — а тамъ якийся невидомий ораторъ, окупченый молодью такъ, що його нивидкиля неможна було бачити, боячись, щобъ не увійшла поліція и не схопила його, скоро-скоро тоненькимъ голосомъ читавъ якусь промову. Зъ неї можна було ухопити тильки окреми слова. Ця промова закинчилась звичайними крикамы манифестантівъ, тупотиннямъ ногами объ помисть и сованнямъ стильцівъ по помосту.

То манифестувала молодижъ.

Бильшисть публики була рада цій манифестації, люде бильшъ-меншъ солиднійши виднеслисъ до неї иронично: по пхъ думци, вийшовъ якийсь жартъ, дитська выходка. Одни зъ публики весело сміялъся и переклькалисъ зъ знайомыми, други сперечалисъ и палко, розмахуючи руками, щось доказували одни другымъ. Трублаевычъ помитывъ, що це саме робивъ и Билогрудъ жонатий на сестри Говорецької, и у нього ворухнулось въ грудяхъ вороже проты його чуття. „Ну, цей буде доказувати, що ця дитяча выходка е громадський вчынокъ, и ти, що счынли отой гармидеръ, герой“, — подумавъ винъ, напередъ знаючи, що у Говорецькихъ доведеться говорить про це и сперечатись зъ Билогрудомъ и другими, що малы звязокъ зъ тією купкою молодижи. Це зипсуvalо йому настрій, тымъ бильше, що винъ не

знавъ, якъ на цю подію подывытся Люба, його заручена. Въ останній часъ винъ почувавъ у ій якусь одмину, йому незрозумилу. Винъ повернувся до неї.

Люба, уся червона видъ роздратування, зъ насуплеными бровами, немовъ метала іскры зъ своїхъ очей, сперечуючись зъ старою Дубраевською, а та роблено-безпечно осміхалась, виставляючи свои широки зубы, и кутыки іи рота дрижалы видъ злости.

— Демонстрація!.. — говорила вона. — Я-бъ, бувши на мисци предсидателя зибрання, прыказала видчыныть уси кватыркы, щобъ писля цієї демонстрації хочъ трохы зъ залы выйшовъ сморидъ цыбули та часнику, що напустывъ жыдивський кагаль.

— Тамъ булы не одни евреи, тамъ руськихъ було бильше.

— А вы почему знаете? Вы-жъ тамъ не булы, вы-жъ тутъ сидили? — яхыдно запытала Дубраевська, и Трублаевычови здалось, шо якась задня потаенна думка майнула у неї въ голови.

— Для того, щобъ це знать, не треба буть на хорахъ: це и звидциль видно — сказавъ винъ спокійно, и, бажаючи покинчыты прыкру розмову і звесты іи на другий шляхъ, винъ, щобъ сказаты що-небудь, спытався: — А Соломія Францовна тутъ? Що це іи не видно?

— А хиба вы іи не бачылы? Онъ вона биля вікна.

— Ахъ, и справди я іи не бачывъ.

— Сома!.. Сома!.. — гукнула черезъ залу, пидвившись зъ стильця, Дубраевська. — Ходы сюды.

— Иване Михайловичу, — звырнулася до Трублаевыча, встягнути зъ мисця, Говорецька, — вы ще тутъ зистанетесь, чы будете выходить?

Вона не хотила стритись зъ молодою Дубраевською, бо трохы ревнувала до неї Трублаевыча. Це винъ зрозумивъ зразу і, не вагаючись, промовывъ:

— Ни, я думаю, що бильшъ ничего цикавого не буде. Можна йти до дому.

Воны рушылы до выходныхъ дверей, досыть холодно прызустричи прывитавшись зъ молодою Дубраевською.

— Уже весь порохъ вытратылы наши либералы і йдуть на покій, — кынула имъ вслідъ стара Дубраевська, образывшись, шо воны не попрощалысь зъ нею. — Ічасльвои дороги!..

— Чого жъ це воны выходять?.. Ще може що цикаве буде,— сказала, сидаючи на стілець, Соломія і оправляючи рукою волосся.

— Сказали, что ничего не буде, завважыла маты. — Це вони видъ тебе втеклы, бо онъ, бачъ теперъ стоять зъ Зембулатомъ.

Соломія глянула до дверей. Тамъ справди стоялы Говорецька, Трублаевычъ и Зембулатъ, що служывъ въ губернській земській управи зъ не такъ давнього часу. Про його говорылы, якъ про чоловика радикального и смиливого, видъ якого можна багато де-чого сподиватись. Винъ бувъ розумный и вродливый зъ себе, мавъ добрий зристь и гарний голось, але найголовна сыла його, здавалось, була въ очахъ — чорныхъ и такихъ змінливыхъ, що буцимъ въ йому сидивъ и дивився тымъ очима не однъ чоловикъ, а цилый ихъ десятокъ. Винъ полонивъ серця богатьохъ панночокъ я зъ тихъ, що служылы въ земській управи, и зъ городянокъ, и де-хто зъ ихъ спивавъ видому писню про Казбулата, вставляючи його прызвыше:

Зембулатъ удалой,
Бѣдна сакля твоя...

Винъ справди походивъ родомъ зъ кавказськихъ горцівъ.

Въ останній часъ винъ помитно звертавъ свою увагу на Говорецьку, і це всіхъ цікавило, бо сподивалась, що тутъ може щось вийти таке, що буде похоже на романъ, а може й на драму: Трублаевычъ—заручений зъ Говорецькою, а та починає щось зъ Зембулатомъ... И нихто не знавъ, чы помичає це Трублаевычъ, чы ни, и нихто йому про це не насмілювався говорити, бо винъ бувъ самотний и гордий чоловикъ, ни зъ кимъ не водивъ кумпанії и у його не було прыятелівъ. Його, хочъ винъ николи й никому не зробивъ злого, не любили и потай усімъ хотілось, щобъ Говорецька зрадила його и щобъ йому було важко й боляче. Тильки Руда Солоха—молода Дубраевська—не хотила йому зла, бо була справди закохана въ його, хочъ і вона бажала, щобъ Говорецька видкнулася видъ його. И теперъ, коли вона дивилася на Говорецьку, Трублаевыча й Зембулата, ій здавалось, що Говорецька вже блызька до закохання въ Зембулата. Вона стежила за кожнимъ ихъ рухомъ, помичала кожну дрибницю и була дуже незадоволена, коли маты завважыла ій, що не слідъ такъ дивитись у одне мисце.

— Никому нема до мене дила,—огрізнулася вона, зновъ повертаючи очі до дверей, але Говорецької и Трублаевыча уже не було тамъ.

Воны выйшли. Уже подходывъ вечиръ. Стало видомо, що засидання зибрання одкладається до другого дня.

II.

У вечери, пры світлі, у Говорецькихъ зібралась невелычка кумпанія знайомыхъ. Самъ господаръ, вице-директоръ банку взаемного кредиту, уже три дни якъ вийхавъ зъ дому по банковыхъ справахъ. Гостей прыймала господыня, Вира Степановна, досыть товста жинка, зъ мицанського роду. Властью, гости прыйшли до дочки, Любови Миколаевны, але маты почытала, що ій, якъ господыни дому, лычыть сидиты за столомъ и розливаты чай.

Кумпанія була невелыка: старша дочка Говорецькихъ Ганна зъ чоловикомъ, Билогрудомъ, Трублаевычъ, Зембулатъ, акушерка Загорянська, студентъ Габрыловычъ и молодый, але дуже кремъязвій хлопецъ зъ селянъ, Балабуха, що готовався въ городи до испыту на сильського вчителя.

Розмова була про земське зибрання. Говорили про промову Лынського, и Зембулатъ разбивавъ поклыкання Лынського на исторію въ періоди до Івана Гризного. По його думци, Лынський не зновъ исторіи и зъ наукового погляду його промова мало чого варта, але зъ громадянського боку значиння ії досыть велике.

Билогрудъ авторитетно потакувавъ йому, поглажуючи свою довгу чорну бороду и злегка потягаючи ії внизъ, видъ чого товста його ныжня губа трохи одвысала внизъ. И ця авторитетність тону, и та губа, що пеначе ажъ плямкала, одвысаючи, и запобигання передъ Зембулатомъ, що здавалось Трублаевычови якимся занадто гыдкимъ, бо було зосноване на розсчети дистрати черезъ Зембулата кращу посаду въ земстви, де воны обыдва служили, дратувало Трублаевыча. Зъ де-якого часу йому важко було терпіти биля себе сього чоловика, а стричатись прыходилося часто, бо Билогруды малы дуже малый достатокъ и постоянно бували у старыхъ Говорецькихъ, куды закохання тягло й Трублаевыча. До того винъ ще недавно дізнався про мынule Билогруда.

Винъ бувъ родомъ зъ мицанъ, скінчывъ початкову школу, бувъ у москаляхъ и тамъ просвітився. Звидтиль винъ вернувся чымся подибнимъ до хвершала и служивъ килька часу пры

земській больныци. Потимъ того, такъ якъ умивъ гарно пысать, то попавъ у земську управу переписчыкомъ паперивъ. Винъ багато объ соби думавъ и бувъ дуже радикального напрямку думокъ, а колы оженывся на старшій Говорецькій, перестарилій и убогій и тиломъ, и душою дивчыни, то це йому въ його очахъ надало ще бильшои вагы. Винъ державъ въ рукахъ свою жинку и живосыломъ начынявъ іи всякою нелегальною литературою. У ихъ була дочка трохъ літъ, але вона й доси не говорыла. Нихто добре не знатъ, чы вона нима родомъ, чы малорозынена, а дехто казавъ, що вона у свій часъ почынала говорыть и була дуже крикlyva, та батько іи якось тяжко вдарывъ и покрыкнувъ на неи, и зъ того часу вона онимила. Взагали Трублаевычъ знатъ, що ця людина—одна бувае дома, и друга на людяхъ, и знатъ, що Билогрудъ такожъ ненавыдить його, але здержує свою ненависть, бо баче въ йому будучого зятя Говорецькихъ и свого родыча.

— Такъ, такъ,—потакувавъ винъ,—але я думаю, що було-бъ корыстніше, колыбъ Лынський не затуманювавъ свою промову, а просто сказавъ, що треба робыть. Полиції не було, і можна було сказати сміло. На жаль, смиливости-то у його й не вистачило.

— А якъ вы думаете,—спытавъ його Трублаевычъ,—колыбъ вы були на його мисци, то вы бъ высловили уси свои думки до краю, знаочы, що бильшість зирання покы-що твердо консерватывна,—земськи начальныки, а друга частына слабосыла й розрізнена, чы може вы тежъ сказали-бъ тильки на половыну?

— А звычайно, сказавъ бы все, бо це бувъ бы мій обов'язокъ, якъ гласного й громадянина. Яке-бъ мени було дило до земськихъ начальныкивъ? Я говоривъ бы до либеральної частыны зирання й до публики.

— И вы думаете, що це було-бъ тактовно й гарно, колыбъ ваше внесення зъ трискомъ провалылы?

— Чому такъ, що провалылы?

— А тому провалылы, що бильшість зирання цьому не спочувае, та й либеральна частына злякалась бы поставити справу ребромъ, або, ще простійшэ, председатель знявъ бы зъ чергы обговорювання вашого внесення, прямо кажучы, заткнувъ бы вамъ рота.

— Не заткнувъ бы!...—И Билогрудъ, труснувши, головою погладивъ бороду.—А вы якъ бы зробылы?—запытавъ винъ и, не дожидаючись одповиди на свое запытання, самъ почавъ говорыть.

— Вы, певно, зовсимъ не зробылы бъ ніякого внесення, бо вамъ здається, що й те, що сказавъ Лынський, дуже смиле й

небезпечне. Други такъ не думають. Молодижъ такъ не думает!... —додавъ винъ, бажаючи, якъ здалось Трублаевычови, ушпигнуть його видсталистю видъ молоди.

— Це вы натякаете, мабуть, на демонстрацію на хорахъ?... Ну, я таки демонстрації вважаю за простисенький нуль.

— Якъ, вильну одверту демонстрацію нашої крацої свидомої молоди?... Ну, це вже занадто! Цього я не сподивався видѣть васъ!

Билогрудъ побидоносно повивъ очима навколо себе и побачивъ, що йому вси спочувають. Балабуха сунувся було всимъ тиломъ, щобъ щось промовыты, але не насмилывся, та студентъ Габрыловычъ и Загорянська не далы йому часу вымовыты й слова.

— Це-жъ треба яки маты переконання, щобъ таке мовыты!...

— Я протестую! Я протестую!—гукала Загорянська.—Вы мусыте свое слово взяты назадъ!... Вы не маєте права ображати молодижъ за іи чесни порывання!...

Трублаевычъ здвыгнувъ плечыма. Винъ почувавъ въ соби роздратування, але сylkуючись буты, якъ можна, спокійнимъ, одмовывъ:

— У васъ, панове, бракъ логики.

— Якъ такъ?...

— Це ще невидомо, у кого іи бракуе,—образльво кинула, одвертаючи лыце вбикъ, Загорянська.

— У васъ немає логики. Це я зновъ скажу. Хиба можна змишувати думки людей, ихъ порывання зъ тымъ вчынкамы, яки воны роблять, зъ тымъ, якъ воны ци думки проводять въ жыття?

— Цього никто не каже,—завважывъ Билогрудъ.

— Ни, вы отъ уси на цьому стоите. Вы кажете, що я зне важльво видношусь до порывань и переконань молодижи,—и це неправда. Я тильки кажу те, що сказавъ: таки акції молодижи, якъ сьогоднишня, я вважаю за нуль, навить бильше того, за мынусъ.

Билогрудъ демонстративно зитхнувъ.

— Ну посудить сами,—не звертаючи увагы на те зитхання, говоривъ Трублаевычъ,—пидняты крыкъ, зъ якого никто не розибравъ ни одного слова, никто не мигъ зрозумити, чого воны хотятъ, окримъ окрыка: слухайте! Та ще на кинци воны ясно выгукнули килька ходячыхъ фразъ...

— Отутъ то вы, шановный Иване Михайловычу, й піймались: у тыхъ выгукахъ це-жъ цила программа,—згодьтесь зъ цымъ!—сказавъ Зембулатъ и осміхнувшись.—Вы не прави...

— Може!...—перебывъ його Трублаевычъ.—А все-таки ора-
торъ мигъ, замисть того, щобъ пробелькотаты сто сливъ, сказаты
ихъ за той часъ десять, але такыхъ, щобъ у ихъ умищалась вся
суть, вся программа...

— Васъ не спыталы!—чмыхнувъ Билогрудъ.

Це була ризка й груба выходка. Трублаевычъ тильки стыс-
нувъ зубами й замовкъ.

— Кузя!—зъ докоромъ, але й замылуваннямъ протягла
жинка Бѣлогрудова.

— Я сказавъ те, що сказавъ. —

Розмова разомъ увирувалась, тильки Габрыловычъ палко шепо-
тався зъ Балабухою, та стара Говорецька дзвенила посудомъ.

— Господа,—сказала іи дочка Люба;—такъ не можна. На що
сварытысь? Коженъ вильный маты свои переконання й нехай ихъ
мае!.. Давайте краще говорыть про щось інше.

Вона обвела усихъ прывитною усмишкою господыни дому,
и поглядъ іи ни на кому не зупынывся. Винъ не зупыняючысь
пройшовъ и по облычи Трублаевыча, и той помитывъ це: „Вона
не любить мене, вона не спочувае моимъ переконаннямъ, я чу-
жий ій“—зробивъ винъ выводъ.

— Валеріанъ Васыльевычъ, якъ вы думаете, чы оце писля
Мукдена довго ще тягтымется війна, чы скоро скинчытся? —
обернулась Люба до Зембулаты, щобъ завязаты нову розмову.

„Вона не любить мене, вона закохана у Зембулаты“—зъ му-
кою сказавъ соби Трублаевычъ и хотивъ устать зъ мисця и
выйти геть зъ дому, але йому теперь не хотилося подаваты руки
Билогрудови й другымъ, а піти не прощаючысь було незручно,
и винъ зостався.

Почалась размова про справы на Дальному Сходи. Зембу-
латъ, крытыкуючи на основи газетныхъ розвидокъ и телеграммъ
діяльність головныхъ генераливъ армії, доводывъ, що дали тяг-
тысь війна не може й не повинна.

— Уявить вы соби, що може буты дали, колы наши нез-
дары зъ військомъ не видступлять за Харбинъ теперъ-же... Ихъ
гнатымуть, якъ отару овець, и забиратымуть въ полонъ здемо-
ралізованихъ салдативъ цилымъ дивизіямъ. Давно вже пора
усимъ зрозумиты, що „всесильна“ наша бюрократія зовсімъ без-
сыла. Безсыла навить у найдрибнійшихъ справахъ и не може
вона стати на чоли народу проты такої державы, якъ Японія.
Мы зовсімъ не можемо воювати, поки мы таки, якъ мы есть.

Новый порядокъ зробыть нась новымы людьмы, сильными, сми-
лывыми, запопадлывыми...

— Новый порядокъ разомъ зминыть нашу кровъ, переро-
дыть нашъ мозокъ!—кынувъ насмишкувато Трублаевычъ.

— Я не кажу цього, але певенъ и думаю, що ироты того
нихто не буде сперечатись, що пры новыхъ порядкахъ буде
бильше воли прогрессивнымъ сыламъ нашого народу, и це без-
перечно зробыть нась, якъ народъ, сильнишымы, кращымы,

— Проты цього не можна сперечатись,—вставила слово Люба,
що ввесь часъ бильше мовчала,—я навить думаю, що й уси вер-
сты, яки теперъ не можна назваты прогрессивнымы, яки, якъ ка-
жуть, ни те, ни се, такъ и ци версты, колы побачать передъ со-
бою вильный шляхъ, то прилучатся до прогрессивнои частыни.

— Такъ, а може й не такъ,—завважывъ Трублаевычъ.

Сегодні мовъ який духъ противенства сидивъ у йому и не
дававъ йому спокою.

— Запевно, що такъ! Щобъ не вирити у це, треба дуже
нызько цинувати людей. Я надаю имъ выщу цину,—сказала Люба
ї замовкла.

„Вона не любить мене,—зновъ подумавъ Трублаевычъ,—
„вона закохана въ Зембулату, переняла його погляди!“ — и рев-
нистъ ворухнулась въ його души.—„Колы такъ, колы я тоби не
до вподобы, то й ты мени непотрибна,—панькайся зъ своимъ
чеченцемъ, а я не хочу на васъ дывитись!...“

Трублаевычъ пидвився зъ мисця, коротко попрощаючись
зъ усими й выйшовъ видъ Говорецькихъ. Винъ тямывъ, що ро-
быть негараздъ, що такъ не слидъ робыть, що це образа Гово-
рецькимъ и инишымъ, але якайся внутришній голосъ роздрато-
вано шепотивъ у ньому: „Ничого... нехай! Плювать мени на ихъ
усихъ! Нехай соби либеральнычають. Я имъ на перешкоди. Уяв-
ляю соби, якъ вони теперъ тамъ радуються, що я кынувъ пози-
цію! Мовъ гусы, що прогналы ворога... або колы той просто, не
помичаючи ихъ, одїшовъ геть.“

Винъ теперъ ненавидивъ ихъ усихъ и ихъ переконання и
вже заразъ смутно почувавъ, що винъ неправый, що винъ въ
души подиляє ти сами думки, гріє въ серци ти сами надії,
тильки якесь невгамовне, жагуче чуття прымушує його сперечати-
сь зъ нымы, добавати въ ихъ словахъ и вчынкахъ хвалишъ.

Те чуття—ревнистъ.

Винъ розумивъ, що вони молодши його літами й душою,
що вони багато де-чого не пережили зъ того, що переживъ и

перетерпивъ винъ. У ихъ въ душахъ немае того гиркого осадку, того намулу, який винъ почувае у себе, а колы й есть, то у ихъ його менше. И воны виряте въ жыття. Воны бачать передъ собою сотворену не имы, а старійшымы поколиннямы, мету й думають, що въ два—три ступнія воны дійдутъ до неи. Воны небачать передъ собою провалливъ и ямъ и не хотять ихъ бачыты; а винъ не може ихъ не бачыты. Воны думають, що воны створылы оту мету, що люде на десять роківъ старійши видъ ихъ—то якись архывни шпаргалы, що ти люде не болилы тымы-жъ думамы, що ихъ серця не сушила тажъ журба, що ихъ серце не былось тымъ же гнивомъ...

Найбильше його дратувавъ Билогрудъ, що бувъ старійший видъ його литамы, але ничего того не пережывъ у свій часъ и теперь зъ пalomъ неофита накынувшись на всяки такъ звани передови думки. Винъ бувъ теперь фанатикомъ либерализма, навить радикализма, прынаймни уявлявъ зъ себе таку людыну, хочъ Трублаевычъ не вирывъ у його щыристь. Винъ знатъ и памятавъ, и николы не мигъ забуты, якъ цей самий Билогрудъ, уже бувши хвершаломъ, бравъ участъ у всенародньому перепысу и диставши въ нагороду за свою працу мидяный жетонъ, прыпнавъ його соби на груды, немовъ орденъ, колы на святки робывъ вызиты знайомымъ. Цього Трублаевычъ не мигъ забуты, и йому здавалось, що тутъ выявилась уся вдача Билогруда, и що цього радикала можна купыты за коженъ бlyскучый цвяшокъ,—теперь цвяшокъ либеральний, учора бюрократичный, а завтра ще який небудь. И ця людина ославлює його!...

Зембулата винъ ненавыдивъ, бо почувавъ, що цей Чоловикъ стає йому на дорози. Знаючи, що винъ заручений зъ Говорецькою, Зембулатъ почынае лыцятысь до неи. Це печесно.

Зембулатъ энергычна й смилива людина, людина розумна й освичена, але винъ жонолюбъ. И винъ ненавысний Трублаевычови. И теперь, колы винъ шовъ по темрявыхъ улыцахъ, йому здавалось, що зъ Зембулатомъ имъ скоро доведется зустритись, якъ ворогамъ.

Други ти...—винъ знає имъ цину! То зелена молодь, фанатыки радикализму. Воны кажуть, що жывуть тильки резумомъ, що зrekлысь усякыхъ вирувань, але не помичають того, що слипо вирыть въ почуті зъ десятихъ рукъ соціальні догмы, вирыть въ кожну утопію, абы та утопія обищала тамъ десь, у тьми викивъ, счастя людьскому родови. Воны видносяться до всього, що навколо ихъ, крытычно, але тутъ у ихъ крытыка не може маты ми-

сся, и колы хто почне крытыкуваты ихъ виру, воны ненавыдять того, бачать у йому свого ворога.

Воны обурюются проты гнету, проты автократызму, а що було-бъ, колы-бъ ци людци завтра почулы власть у своихъ рукахъ? Фанатыкъ не може быты вильнымъ чоловикомъ и не може шануваты воли,—винъ надине на hei колы не ти сами кайданы, яки надивавъ на hei тиранъ, то други, подибни.

Трублаевычъ переходывъ скверъ и сивъ на лаву одпочыты. Стоявъ морозъ, було тыхо, и вгори, мижъ витамы деревъ, мерехтилы зори. У сквери було пусто, и тильки на одній аллеи блукалы взадъ и впередъ якись темни поодыноки жиночи постати. Воны прыпнялышь, колы чулы за собою чуюсь ходу, або колы назустрічъ имъ шлы мужчыны. Булы тамъ и мужчыны.

Блымалы блиди лыхтари. За огорожею сквера торохкотилы колеса, бо снигу не було. Десь далеко въ улыци свыснувъничный сторожъ.

Трублаевычъ знявъ шапку, щобъ охолодыты голову и провивъ рукою по чоли. Винъ на хвылыну заплющывъ очи, мовъ збираючись зъ думкамы, и почувъ якийся, зпершу неясный, шумъ десь биля скверу, биля входу. Винъ подумавъ, було, що це буются пьяни майстерови, але скоро розбираравъ, що кричать и клычуть рятуваты интелигентни люде. „Мабудь чорна сотня катуе свои жертвы!“—подумавъ винъ и побигъ на гвалть.

При входи въ скверъ у свитли лыхтаря метушылась, размакуючы рукамы, чымала купка людей. Выдно було, що когось былы.

— Карауль, карауль!... Городовой!...—кричавъ молодый переляканый голосъ.

— Ой-ой!...—лементувавъ хтось другой. Чувся й жиночый плачъ.

Трублаевычъ подбигъ и побачывъ, що бьють двохъ чы трохъ студентивъ, бьють ихъ якись людци дуже люто, але мовчки. Осторонь винъ помитывъ чуюсь постать, дуже подибну на Бабакова.

Що вы, поганци, робыте!..—гукнувъ Трублаевычъ и, не вагаючись, кынувся въ гущу ватагы.—Полиція, сюды!..—кричавъ винъ, штовхаючы въ спины й бокы забіякъ и протоплюючись до тыхъ, кого воны былы.

Винъ самъ ударывъ когось и його заразъ же хтось дуже ударывъ въ облычча, такъ, що въ його засвітилось въ очахъ и потемнило. Але, почувши, що въ дило втручається ще хтось невидомый и щонични сторожи засвистилы поблизу, колотныки кынулышь вростичъ.

Колы збиглось два городовыхъ и зибрались купа людей, то зъ тыхъ, що счынылы бучу не было никого, стоялы тильки по быти якись два незнайоми Трублаевычови студенты й панночка. Воны булы такъ налякани несподиваною росправою, що ничего не моглы говорыть и тильки беспомично шукалы своихъ картузивъ. Панночка зъ плачемъ говорыла щось скоро-скоро, и ничего неможна було зрозумити зъ іи сливъ.

Колы вси трохы заспокоилысь, и поліція почала розгоняты „зборыще“, а студенты, боячысь попастысь вдруге въ руки озвирілыхъ людей, кликнулы звощика, Трублаевычъ прішовъ до дому. Далеко десь въ улыци було чуты, що скачутъ вершныки. То булы козакы. „Ось вона громадянська війна, выклыканана фанатизмомъ людей“,—думавъ винъ.—„Зъ одного боку фанатыки либералы й радикалы, може той самий Билогрудъ, а зъ другого фанатыки „чорної сотнї“ зъ вожакомъ Бабаковымъ.“

И заразъ же у його зрынула друга думка, згадалысь слова апостола про те, що неможна не бути ни холоднымъ, ни гарячымъ. Недавно винъ выпадкомъ прочытавъ ихъ: „знаю твои дила; ты не холодный и не гарячый; о, колыбъ ты есы бувъ холодный або гарячий! А за те, що ты тилько теплый, а не гарячий и не холодный, то выплюну тебе зъ усть моихъ“. Такъ сказано въ апокалипсиси Богомъ черезъ апостола одному епископови.

И Трублаевычъ почувавъ, що винъ саме й есть такий ни теплый, ни холодный, що винъ не може цилкомъ виддатись якомусь дилови, що сумлиння точить його думки, пидайдає ихъшиль коринь, якъ гробакъ рослыну, и зъ того винъ безсылай.

Ще колы скризь було тыхо, въ годыну реакціи, винъ живъ мовчки и не почувавъ себе такимъ. А теперъ, колы навколо закыпило нове жыття, винъ чувъ, що зистается якось немовъ на берези, якъ выкынута водою триска. Течія иде мимо неї.

Почувати себе такъ—було важко, але й зректысь самого себе й піти за течією винъ не мигъ.

Зъ цымы думкамы винъ прыйшовъ до дому, одимкнувъ двери и увійшовъ до себе въ кватырю, сумний и самотний, якъ завжде. И йому навіть не хотілось запалювати світла: упасты бъ такъ на лижко й лежати въ пітьми довго—довго... безъ сливъ, безъ думокъ, безъ руху.

III.

Лежаты безъ руху можна, але безъ думокъ — ни.

Трублаевычъ лигъ на лижко, закинувъ руки пидъ голову и, дывлючысь въ стелю, замыслывся. Сьогоднишній день выдався йому надзвычайнымъ. Винъ выдилывся зъ ряду другихъ сирыхъ одынаковыхъ днівъ сылою тихъ вражинъ, яки довелось пережыты Трублаевычови. Выходячы передъ обидомъ зъ банку, винъ зовсимъ не сподивався, що буде такъ себе почуваты оттеперь у-вечери. И винъ йшовъ у земське зибрання, якъ у театръ на знайому вже п'есу, досыть нудну. Мукденський разгромъ проркувавъ, що зибрання може буты не зовсимъ такимъ, якимъ воно бувало десятки рокивъ, але Трублаевычъ не вирывъ въ силу земства, не сподивався, що воно, звязане бюрократичнимъ повывачемъ, якъ дытина, здатне на якись ришучи вчynky.

Воно такъ и стало.

Але колы взяты все, що винъ бачывъ ичувъ за день и що самъ пережывъ, то винъ почувавъ, що оце same теперъ винъ пидїшовъ до якогось небезпечного мисця, и що зъ нымъ щось мусыть трапытысь. Винъ почувавъ себе збытымъ зъ мисця, зрушенымъ. Винъ чувъ, що губыть пидъ собою грунтъ, винъ — не холодный и не гарячий...

Якъ отака не холодна й не гаряча людина, винъ не має соби спильныкивъ по своихъ политычныхъ переконанняхъ и мусыть буты одынокымъ середъ своихъ знайомыхъ, тикаты видъ ихъ; якъ не холодный и не гарячий, — винъ оце заразъ покынувъ свое мисце биля зарученыци и винъ утерявъ іи. Вона вже не любить його. Це винъ бачивъ по іи очахъ, це винъ спостеригъ по останньому стысканию руки, колы такимъ незвычайнымъ робомъ покынувъ іи хату, покынувъ іи саму — своему супротивнику.

Винъ раптомъ пидвився й сивъ на лижкови.

Иты заразъ туды назадъ... Сказаты, що у його було въ банку спишне дило и того винъ пишовъ...

Але це значыть обманюваты людей, выправдуватысь передъ людьми, якыхъ винъ не поважае. Це не лычыть порядній людьни. Нехай думають, що хотятъ; нехай и вона робыть, що хоче. Прохаты іи кохання, вымолюваты іи спочуття винъ не буде. Для цього винъ занадто гордый. Жывъ до тридцяты трохъ лить одынокымъ, жытыме й дали... Зовсимъ не варть звязуваты себе шлю-

бомъ. Зовсимъ не слиць обмежувати свою волю, свои бажання чымись зовсимъ може невидповиднимы бажаннями. Коженъ самъ по соби.

Трублаевычъ зновъ упавъ на спину и, заплющивши очи, потеръ соби рукою чоло. Тамъ, пидъ тымъ костянымъ черепкомъ, товпились думки, и винъ не мигъ имъ даты ладу. Въ таки хвилыни винъ звычайно бравъ яку-небудь книжку й читавъ іи. Читавъ довго, покы не стомлювались очи й голова не робилась обважнилою й нечутловою до того, що винъ читавъ, и до того, про що ранишь думавъ и що дратувало його.

И теперъ винъ прысунувъ бlyжче свитло й почавъ читати. Винъ читавъ свій улюбленый отдилъ въ журнали — бібліографію — и робивъ зусилля, щобъ зрозумити, про що говорить рецензентъ, и не мигъ прысылувати себе до того, бо въ голови його снувались други думки. Винъ читавъ рецензію на вирши видомого декадента, пробигавъ очима уривки виршивъ, наведени въ рецензії, и не мигъ спынити на ихъ своєї уваги, птилькичувъ, якъ неодступно хотіть такий говоривъ йому тежъ виршами:

У трьдцать лить ты вже банкротъ...
Ты — не холодний, не гарячий...

Трублаевычъ читавъ довго. Передивився ввесь отдиль, перегорнувъ другий и покинувъ книжку. Заснуть бы, але спать ще рано. Винъ уставъ зъ лижка й почавъ ходить взадъ и впередъ зъ кутка въ кутокъ по своїй кімнаті.

У передній несмільво дзенькнувъ дзвоныкъ и замовкъ. Черезъ мыть винъ задзеленчавъ дужче. Хотіть прыйшовъ. Трублаевычъ пишовъ одчинять двери.

На порози стояла якась запорошена снігомъ панна. Ишовъ чымалый снігъ, и було темно, и Трублаевычъ зразу не пізнавъ, хто стоить передъ нимъ.

— Можна до васть на хвилынку зайти? — запитала панна.

Теперь Трублаевычъ пізнавъ, що це молода Дубраевська.

— Можна, ввіходьте! — сказавъ винъ, протягаючи ій руку и даючи дорогу.

— Выбачайте, я тильки на едну хвилынку!.. Тильки скажати вамъ одне сливце! — червоніочи й жмурячысь проти свиту мовъ вуправдувалась Дубраевська.

— Ничого, ничего... Я дуже радый! Може раздягнеться, бо у мене душно.

— Ни, я такъ.

Вона сила на крисло, дистала зъ муфты хусточку й вытерла соби облыччя.

— Снигъ иде. Чысто всю облипывъ. Ще на Мыхайловській вулыци напавъ.

Трублаевычъ почувъ солодкій запахъ талого снigu, и нервы його разомъ пидтяглысь.

— Це гарно, що снигъ иде. Я люблю...

— Я до васъ, Иване Мыхайловычу,—перебыла його Дубраевська, — забигла, щобъ застерегты васъ, що цю ничъ мае буты трусь. Мени переказано, що въ спыску тыхъ, кого мають обшукувати, стоить и ваше прызвыще.

Трублаевычъ пидвивъ угору бровы.

— Невже?

— Справди!

— Що жъ, нехай идуть. Спасыби, що перестереглы.

Дубраевська встала, щобъ ити, и простягла Трублаевычови руку.

— Чому такъ поспишаєтесь, посыдьте трохи! Я буду радый, — казавъ той, задержуючи іи теплу, вохку руку въ своїй. — Я васъ проведу.

Винъ почувавъ вдячність до цієї дивчыны, що, не вагаючись, увійшла въ його холосту кватирю вночі, щобъ перестерегты його. Дубраевська хвилину вагалась, мовъ ій не хотілось рушати зъ мисця, але потимъ кришко стиснула його руку й пішла до дверей.

— Ни, не можна, николы, я сама! Треба ще де-куды забигти.

Вона вийшла зъ темныхъ синей въ темряву ночі, въ якій вилысь мяхки й легеньки снижани метелыки, й прудко пишла по тротуару до угла, туды, де жовтою плямою свитывъ лыхтарь. Трублаевычъ вийшовъ на тротуаръ и дывывся ій у слідъ, ажъ поки вона не зныкла за угломъ. Снигъ запорошуває його и ростававъ видъ його тепла. Винъ пишовъ у хату.

„Такъ отъ якъ, будуть трусыть!.. Щожъ ихъ сыла, ихъ воля... нехай!“—думавъ винъ, ходачи зновъ по хати.

Винъ знатъ, що у його не було въ доми ничего нелегальногого. Колы що зъ такого доходило до його рукъ, то винъ тымъ же шляхомъ и збуває його, якимъ воно прыходило. Але булы

лысты, якъ винъ не дозволить никому чытаты. То булы лысты видъ Любы. Перши признання... перши мріи про счастя... Ихъ не може никто чытаты окримъ його, воны йому дороги, якъ частына його души. Ихъ треба кудысь сховать. Але на що воны йому теперь, колы його кохання пишло мовъ весняна крыга за водою? Зныщты ихъ, шобъ не було й спогаду!

Винъ одимкнувъ языкъ въ стcoli и диставъ звидтиль пачку лыстивъ, перевязану рожевою шовковою стричечкою.

„Боже, яка сантиментальнистъ! Немовъ справди якась панна влаштувала лысты видъ безвусого корнета“—подумавъ винъ и, не розвязуючи, розирвавъ стричку.

Пачка лыстивъ розсыпалась. Винъ позбиравъ ихъ, поклавъ на стилъ и почавъ перебирать.

Люба розгоныста рука... Урывчасти слова... и той немовимовній, чаривнычый подыхъ молодого, чистого, назрадженого кохання, що робыть людей безумными, що робыть ихъ героями, творить зъ ихъ святихъ.

„Серце мое, любий мій, коханый! Невже ты мигъ думать що колыбъ зъ тобою трапылось несчастя, про яке ты говорывъ, то я-бъ покинула тебе?.. Николы, до кинця вику цього не буде, Вирь мени,—де ты, тамъ и я. Де мій любий, незривняний, тамъ и я зъ нымъ. О, який ты маловирный! О, який ты негарний, мій любий, мій коханый! Засилую тебе за це на смерть и воскресю поцилункамы. Хочешъ?..“

Трублаевычъ дочытавъ лыста до кинця й поклавъ його окремо. Узявъ другий. Пробигъ його очыма й замыслывся.

Десять лить уже, якъ винъ знае Любу, уперше побачывъ іи. Тоди вона була въ гімназії. Тоненька, старунка, зъ веселыми блискучыми очыма й густымъ чорнимъ волоссямъ. Вона завжди червонила, колы зустрічалась зъ нымъ, и винъ ій кланявся. Шотимъ вона скинчыла гімназію и була на курсахъ въ Москви. Зъ ихъ вона вернулась зовсімъ другою людиною рикъ назадъ. Станъ іи розвывся й выривнявся и хода іи зъ прудкои й рвучкои стала плавкою й непохоплываю, а очы немовъ загубили свій блискъ. Але то такъ тильки здавалось. Вона тильки навчилася добре володити собою: у тихъ очахъ жылы блискавки, и Трублаевычъ скоро ихъ побачивъ. Воны опалылы його душу. Але огонь спалахнувъ и въ іи души, и воны скоро прyzпалысь одне одному въ своєму коханни.

Трублаевычови здалось паймылійшымъ и найдорожжымъ тे, що колы винъ прызнався ій, що кохае іи, вона просто, смило и ришуче, одмовыла йому:

— И я тебе, кохаю!

И засміялась.

И ихъ кохания було палке й щыре. Въ маю мисяци воны збиралысь одружытысь. Але въ останній часъ щось нибы пробигло промижъ ихъ. Одміна вызначалась ледви помитными дрибныцямъ, але вона була; Трублаевычъ чувъ іи, але не мигъ пидшукаты ій прычыны. „Огонь горыть и згарае,—говорывъ винъ соби. —„такъ и наше кохания: нищо жыве, що не застыгло въ холодни формы, не може не одминятысь. Вона стала менше мене любить.—Але за що? Де тому прычына?“

Винъ не почувавъ себе ни въ чому вынуватымъ проты неи. И винъ поришивъ спытаты іи про це. Свій зимирий винъ здійснывъ зъ тыждень назадъ.

Воны сковзались на конъкахъ на ричци. Льодъ бувъ чистый и склызыкій по всему простори рички одъ берега до берега. Пидъ берегомъ стоялы обрубани ополонкамы пароходы и плескати, мовъ черепахы, баржи, за нымы на гори стоявъ городъ, весь злипленый зъ каменю, выбиленый вапномъ и залитый рожевымъ одблыскомъ холодной вечировіи загравы. Зъ другого боку выднилышь острова у вечировой мли. По льоду снувалы туды и сюды люде: пишки, на фургонахъ, на саняхъ и на конъкахъ. Тяглы на санчатахъ очереть, сидилы биля ополонокъ зъ вудкамы и веселымы зграямы, якъ мопкара на зори, кружлялись на конъкахъ на улюбленахъ мисцяхъ рички.

— Пойидьмо туды, внызъ до островивъ—сказавъ Трублаевычъ Люби.

Вона, зъ червонымы щокамы, глянула блыскучымы очыма туды, де показавъ Трублаевычъ, у сзызвату млу, и одмовыла:

— Пойидемо.

И воны, взявшись за руки, рушылы въ далечинъ. Йихалы мовчки и тильки конъкы дружно ризалы льодъ и мовъ вымовлялы:

— Тръ—тръ!..

— Тръ—тръ!..

Витеръ злегенъка посвыстувавъ въ ушахъ и щипавъ за щокы, а воны летилы и летили туды, до тыхъ тумануватыхъ берегивъ, де у мли манячылы вербы та будивли и дымари лисопылокъ.

Мовчалы.

— Люба!

— Що?

— Гарно?

— Гарно...

И зновъ замовчалы. И обохъ ихъ обгортавъ якийсь чудный настрій, мовъ хотилось пиднятысь и полетити, а въ серци мовъ що лоскотало. И здавалось, що имъ усе по сили, що вони все можуть зробити, и немає имъ препонъ.

Прынаймни такъ почувавъ себе Трублаевычъ.

— Люба!..

— Що?

— Ты любыши мене?

— Люблю...

— Такъ, якъ и ранишъ?

— Такъ, якъ и ранишъ...

— И бильшъ никого не любыши?

— И бильшъ не люблю никого...

Вона одмовляла його словамы, мовъ кризъ сонъ. Трублаевычъ крипше стыснувъ ій руку и почувъ ледви помитне одповидне іш стыскання. Йихалы дали.

— Я, і колы умиратыму, то не забуду цього вечера,—сказавъ перегодя Трублаевычъ.

Люба ничего не одповила. Загувъ десь на берези вечировый гудокъ на якомусь заводи, и сыплуватый згукъ його розитнувся далеко-далеко на простори рички и одизвався десь за островамы.

— Чотыри годыны.

Вона мовчала.

— Люба!

— Що?—спытала вона, якъ и ранишъ, не повертаючи до його головы и не одрываючи очей видъ далыны.

— Глянь на мене.

Вона слухняно перевела очи на його й осміхнулась, и мовъ яке проминня упало на струны його души, и вони здригнуłyсь. Трублаевычъ засміявся.

— Чого ты сміешся?

— Такъ. Того, що въ цю мыть счастливий.

Вона одвела очи видъ його и вони мовъ потемпили.

— Не пытай мене николы объ тимъ.

— Объ чимъ?—спытавъ винъ, и тинь прокынулась въ його погасающей усмищци.

— Объ тимъ... объ коханни!

— Чому такъ?
— Не треба.
— Ты цього хочешь?
— Хочу.

Воны замовкли. Остривъ уже бувъ блызъко. Воны пидихалы до його й силы пидъ вербамы на пни. Заграва погасала и зъ червоно-рожевои робылась сизо-червоною. Городъ бувъ далеко и стоявъ немовъ пидъ якоюсь хмарою. То топылы на ничъ грубы. Десь блызъко несподивано триснувъ у берези льодъ, и Трублаевъчъ и Люба здригнулысь, але не сказалы ни слова. Сывувата ворона, важко махаочы крыламы, перелетила зъ дальнього дерева на те, пидъ якымъ воны сидилы, подывилась, переступаочы зъ лапы на лапу, на ихъ, крыкнула: кра! й почала чистыты обь витку свій дзюбъ.

— Пойдемо назадъ.

Воны всталы й пойхалы. Мовчалы. И Трублаевычови здавалось, колы воны пидихалы до города, шо якъ погасъ вечиръ, тажъ погасло и въ його души щось дороге й любе.

Винъ теперь згадувавъ цей вечиръ, а пальци його перебирали дороги йому листки, дороги й таки знайоми, бо коженъ зъ ихъ винъ перечытувавъ по десятку разивъ. Ось одынъ рожевенький, винъ знае його змистъ одъ слова до слова. И Трублаевычъ розгорнувъ його й перечытавъ:

„Любый мій! Ты вчора мене дуже насмишывъ своимы спогадамы, и я оце згадую й заразъ сміюсь: „А-ну, господа демократы, идить сюды!..“ Охъ, оти наши педагогы! А ты знаешъ, яку штуку выкынувъ колысь нашъ святый та божий Трубайло? Я тоби не розказувала? Ось слухай.

Колы я кинчала курсъ гимназіи, то на масныцю у нась бувъ „вечиръ“ — литературно-музыкальный — и я читала Лермонтовське Мцыри. Не хвалюсь, а кажуть, что читала дуже гарно. Ну, писля апплодисментивъ и читання на bis, выходжу въ коридоръ, а тутъ шкандыба Трубайло. Пидхопывъ мене пидъ руку, потягъ на кинець корыдору и таки мени комплименты сыпле, шо я й ушамъ не вирю. Накинець каже: „знаете що, давайте кинемо отутъ все, й пойдемо на Кавказъ!“ Чого? — „Я буду у лезгынивъ княземъ, а вы княгынею!“ Глянула на його, а у його на кинци носа жовта капля высить, а уши стремлять выше лысны, мовъ у осла. Ще, здається, й у руци понюшку тютюну мижъ пальцамы затыснувъ. Я якъ зарегочусь, та видъ його. Оттакий князъ!“

Трублаевычъ усмихнувся. Вси до неи прыстають. И отъ теперь Зембулатъ. И усмишка разомъ зныкла зъ його лыця. Винъ згадавъ перестереження Дубраевськои. Зибравъ листы до купы. Спалыть ихъ!.. Але йому було жаль це зробыты. А що, якъ винъ помыляется и Люба любыть його, якъ и любила. И кому яке дило до його прыватнои, интимнои перепыскы? Хто мае право лизти въ його душу? Винъ никого не пустыть въ свою хату.

И Трублаевычъ поклавъ зовсимъ не пускаты, колы прыйдуть, трусіивъ до себе въ хату.

Було уже дуже пизно и винъ чувъ, що може заснуты. Винъ роздягся й лигъ спать, погасивши лампу. Въ хати було тыхо, и тильки було чуть, якъ на двори иноди стучыть витамы стара акація объ зализну крышу.

Винъ уже ставъ забуватысь, колы почувъ, що стыха задзеленчавъ дзвоныкъ и хтось застукотивъ у парадни двери.

Трублаевычъ схопився. Труси!.. Але винъ ихъ не пустыть.

Винъ прыслухався. Було тыхо. Але хтось пидійшовъ до викна й постукавъ у виконныцю.

— Хто тамъ? — гукнувъ Трублаевычъ, пидходячы до викна.

— Одчынить! Вамъ телеграма! — гукнувъ хтось зъ надвору.

Видъ кого це може буты? И Трублаевычъ подумавъ, що це видъ сестры про матирь, що въ останній часъ нездужала. Телеграма могла буты и видъ брата зъ Манджуріи, який бувъ пидъ Мукденомъ на передовихъ позиціяхъ и поки що було невидомо, чы жывий винъ.

— Заразъ! — гукнувъ Трублаевычъ и, накынувши на себе ковдру, пишовъ одмыкаты двери.

Винъ повернувъ ключъ у замку и трохи одчынывъ двери, але въ цю хвылыну щось навалылось на двери, брязнуло чымся зализнымъ, и въ сини ввалылось килька чоловикъ.

Вси воны булы въ шынеляхъ и зазброени...

IV.

Другого дня Трублаевычъ прыйшовъ у банкъ не рано. Нични незвани гости не далы йому выспаться, та винъ и не мигъ заснуты писля того, якъ выпроводывъ ихъ.

— Выбачте, що дарма потурбувалы васъ, — сказавъ на прощання офицеръ, але лыстивъ Любыныхъ не вернувъ йому, якъ винъ не прохавъ.

Розбитый и тиломъ и душою, увиходывъ Трублаевычъ въ банкъ, непохаплыво сходывъ по схидцяхъ, давъ швейцарови шапку й пальто, и колы прычесавъ передъ дзеркаломъ волосся и вступывъ у темнуватый, зеленый коридоръ зъ высокою стелею, оздобленою гороризъбою, и побачывъ у йому банкивськихъ кліентивъ, то у його разомъ промайнула думка повернуты назадъ и пійти геть зъ банку,—пійти свить за очи.

Але винъ не повернувъ назадъ, а пишовъ дали и зъ коридору увійшовъ у круглу, освітлену згоры, зелену залу, де сидили й ходылы кліенты, и пишовъ за перегородку, що була зроблена зъ матового непрозирного скла и пидковою попидъ викнами обгортала залу. У ій були пороблені кватырки, и надъ ними чорнили надписы, въ якій зъ ихъ и що можна зробить. За перегородкою сидили служащи.

— А, Иванъ Михайлловычъ!.. Вы ще жыви й на воли, а мы вже думали, що вы й не прайдете сьогодня! — гукнувъ йому назустрічъ сывий прысадкуватый чоловикъ, зъ великою нызько выстриженою головою, голеною бородою и довгыми вусами.

То бувъ бухгалтеръ банку Донда, або якъ його звали въ банку—„наша Бульба“, бо фигура його дуже нагадувала малюнки гоголивського Тараса Бульби. Але це бувъ зовсімъ не вояка и вславився винъ тымъ, що вже на шестидесятимъ роци, спершу перочиннимъ ножыкомъ, а потімъ видповиднимъ струментомъ, почавъ робити скрипки и теперъ робивъ дуже гарни скрипки, на якихъ мыти не разъ давали концерти.

— А мы думали, що васъ не буде... ха-ха-ха!..—сміявся Донда, дывлячись черезъ окуляры на Трублаевыча, и очи його наповнились слезамы й почервонили, мовъ винъ збирається заплакать, а вусы тилипались, мовъ пасма прядива, по його грудяхъ.

— А ось бачьте, прыйшовъ.

— А знаете, цю ничъ половыну города перетрусыли! У Говорецькихъ бувъ трусь.

— Невже?—спытавъ, стрепенувшись, Трублаевычъ.

— Найшли тамъ якись книжечки и Любовъ Миколаевну забралы. Ха-ха-ха!..

Донда зновъ зареготався. Але Трублаевычъ на його за це не образився, бо знавъ, що цей чоловикъ сміється, навить колы плаче.

— Взяли! Ха-ха-ха!.. А Миколы Петровича немає дома.

— Негарно зробили.. Роботы заразъ багато?..

— Та есть трохы. Карпо Степановычъ, що тамъ у васъ есть?—гукнувъ Донда.

— Ну, дobre, я самъ усе пороблю. Идить.

Донда безъ натякивъ догадався, що Трублаевычъ пиде до Говорецъкыхъ, и той мовчки стыснувъ йому пухку руку и пишовъ зъ банку.

Кватыря Говорецъкыхъ була недалеко, и скоро винъ подзвонивъ у дзвонокъ. Одчынылы не зразу. На запытання, чы дома стара пани, служныця сказала, що дома, але нездужае. Винъ пишовъ у залу.

Тамъ бувъ скризь непорядокъ. Валялъсь на викнахъ и на помости книжки й ноты, у двохъ мисцяхъ булы обидрані обои, у крислахъ пидпорота оббывка...

Трублаевычъ стыснувъ зубы. Хотивъ систы, бо почувавъ себе розбитымъ, але було гыдко сидаты и винъ ставъ до викна. Йому здавалось, неначе въ цій кватыри трапылось велике несчастя,—хтось умеръ наглою смертью.

Згодомъ выйшла, обтыраочы очи хустыною, Говорецъка. Трублаевычъ мовчки поцилувавъ іи вохку видъ слизъ руку и вона важко сила на обидране крисло.

— Пропала Люба!.. Забралы.

Трублаевычъ почавъ іи уговорюваты, що якъ забралы, то ще не велика бида,—выпустять. Теперъ багато забирають, бо такий часъ небезпечный. Отъ и його трусылы, и другихъ, и де-кого забралы.

Але Говорецъка не хотила й слухать тыхъ умовлянь. Вона говорыла про дочку такъ, мовъ уже неможна було іи й вернуть.

— Боже, а соромъ який!.. У тюрми, зъ ворамы, злодіямы!.. А що скаже батько, якъ прыйде й дизнается про все?.. Що скаже весь городъ? Та у насъ же и въ роду того не було, шобъ по тюряхъ сидиты!.. А то—дивчына и мижъ розбійникувъ!..

Вона залылась ревными слезами, и тило іи здригалось видъ рыдання.

— И за що? Знайшли тамъ якусь книжку, та не схотила имъ отдать своихъ лыстивъ!..

— Якыхъ?—спытавъ Трублаевычъ.

— Тамъ пачка була у неи якыхся зеленуватыхъ...

То булы листы видъ його.

— Такъ вона не дала ихъ?

— Не дала. Каже, краще я пиду въ тюрму, нижъ вы будете въ мою душу залазиты. Такъ зъ листамы й забралы іи.

Серце Трублаевыча облылось кровью: горда дивчына згодылась иты краще въ тюрму, нижъ выдаты тайну своего серця. И зовсімъ марно. Бо винъ выдавъ іи тайну тымъ же нечестымъ людямъ. Вони знаютъ іи. Може теперь саме вони чытають ти нижни, ти святы признання. „О, проклятый, чомъ ты не попалъ въ ихъ!.. Чомъ ты не проковтнувъ и не подавывся имы!“—зъ видчаяннямъ крычавъ винъ соби въ души и, запустывшы руки въ выски, рвонувъ себе за волосся.

— И нема батька и никого немае, хто бъ заступывся, хто бъ поклопотався! Може бъ іи вернулы... може-бъ кому треба щонебудь дать, або пообищать...

И маты зновъ залылась слезами.

Трублаевычъ пидійшовъ до неи.

— Вира Степановно, я заразъ пиду туды и доложу всього, щобъ побачытысь зъ Любою.

Винъ попрошався й выйшовъ.

Иты туды, побачыты іи, утишыты и домагатысь, щобъ іи ослобонылы. Винъ повернувъ за уголь и пишовъ вгору, туды, де край города стояла тюрма. Хотивъ узяты звощики, але роздумавъ; йому треба зибраться зъ думкамы, надуматы, якъ здійснити свій замиръ. И винъ пишовъ пишки.

Николы винъ не бувъ у тюрми и бачывъ іи тильки здалека. Бачывъ вартовыхъ биля неи зъ рушныцамы, и його лякала іи камъяна громада зъ невелычкымы викнамы й высокымы мурамы. Здавалось, що тамъ немае жывыхъ людей, а тильки мертві. И били камъяни балты по углахъ здавались за вартовыхъ, що стереглы той мертвый, камъяній спокій.

Якъ доступыться туды?

Теперь винъ всією истотою своеючувъ, що тамъ, у тій камъяній труни, сидять жыви люди, тамъ сидуть найдорожша йому людина, и тому винъ повиненъ иты туды й добыватьсь, щобъ його пустылы туды. Що винъ буде робить, що говорытиме, винъ не думавъ про те.

Въ тюрми йому сказали, що для того, щобъ побачытысь зъ кымъ зъ узныківъ, треба маты дозвилъ видъ прокурора. И винъ зновъ пишовъ у городъ. Взявъ звощику й довго йиздывъ по городу, шукаючи прокурора, бо дома його не заставъ.

Винъ його стривъ на улыци и прохавъ, и умолявъ килька часу, поки той давъ йому дозвилъ пройти въ тюрму. Видъ його винъ дизнався, що цю ничъ арештовано й Зембулатомъ ѹще десетого.

Зъ пропускомъ одъ прокурора винъ вильно пройшовъ у тюрму. Його перевелы черезъ чымалый дверъ и ввелы въ саму тюрму. Тамъ, по побыхъ, вымощеныхъ каминемъ схидцяхъ, нызыкмы переходами, мовъ у печеряхъ кывськихъ, винъ пиднявся на другой поверхъ и його ввелы въ невелику кимнату. Тутъ винъ мусывъ ждаты.

Ждавъ довго. Въ тюрми було тыхо, мовъ у склепу. Винъ встыгъ уже й посыдиты, й попроочытуваты розвишани по стинахъ „правыла“, и стоявъ биля викна спиною до дверей, якъ увийшла Люба.

Вона була така сама, якъ и завше, тильки очи іи немовъ поблышувалы бильше й пидь нымы злехка вызначылысь жовти кругы.

Воны прывиталысь мовчки. Стражныкъ ставъ биля дверей. Обое не моглы почать размовы и почуввалы себе ніяково.

— Вира Степановна,—нарешти сказавъ Трублаевычъ—послала мене... Властыво не послала, а я самъ вызвався побачыть васъ, бо вона дуже побывається...

— Ничого ій дуже побыватысь!..—холодно завважыла Люба.

Розмова увиравалась, не завязавшись. Люба дывылась въ кутокъ. Стражныкъ стоявъ биля дверей и дывывся на ихъ.

— Може вамъ чого треба?

Люба не сразу видповила.

— Подушку треба, та билья,—знехотя сказала вона.

Зновъ мовчанка.

— А васъ не тронулы?

— Ни, булы.

— Ничого не взялы?

Трублаевычъ часупывъ бровы.

— Лысты... ваши взялы.

— Якъ?—скрыкнула Люба.—Вы ихъ далы?...

— Давъ.

Сльозы затремтилы на іи віяхъ, и легки корчи побиглы побиля вустъ. Але вона скоро оправылась и, зъ заваяттямъ крутнувшы головою, вымовыла твердо:

— Добре!

Въ тому слови Трублаевычъ почувъ для себе щось вороже й непохытне.

— У кого ще булы?

— Булы у багатьохъ, але у кого саме,—не знаю. Зембулаты взялы...

Люба тильки зморгнула повикамы. И зновъ обое замовклы. Стражныкъ переступывъ зъ ногы на ногу. Се нагадало Трублаевычови, що часъ, данный на розмову, може скоро скинчытысь, и винъ заговорывъ першый.

— Мы будемо добыватьсь, щобъ васъ пустылы на поруки. Черезъ два дни прыйиде Микола Петровычъ и мы його направымо до губернатора.

— Не треба. Теперь и такъ скоро выпустять,—ришуче видповила Люба, мовъ зважившись на щось.—Теперь ничего крытысь. Все одно прочыталы...

Трублаевычъ догадався, що вона говорить про лысты и йому стало тяжко й соромно за себе, за свій вчынокъ. Винъ хотивъ оправдатысь, але Люба, мовъ чытаочы його думки, махнула рукою:

— Ничого не треба!.. Скажить мами, нехай не турбуется. Вона шидвела зъ лавы.

— Прощайте. Спасыби, що не забулы,—холодно сказала вона й пишла до дверей.

Трублаевычъ хотивъ остановить іи, розсказать ій все, все, але не наважывся. И що винъ мигъ сказать ій, колы чувъ, що безодня, яка въ останни часы почала показуватись межи нымы, разомъ раздалась въ бокы и винъ опынився на однимъ іи берези, а вона на другому. Винъ почувавъ, що останни нытки, яки звязувалы ихъ, роспадаються, мовъ перепалени огнемъ... И винъ выйшовъ зъ тюрмы знесыленый и невтишний.

Зъ степу, видъ кладовыща, дувъ холодный витеръ и гнавъ снигъ у городъ. Винъ повернувъ и пишовъ за витромъ. И колы винъ дывывся на сири помишани зъ пыломъ снижани хвильки, що биглы попередъ його, то йому здавалось, що то доля заносе кудысь геть все, що винъ мавъ дорогого, все, що винъ знавъ любого,—заносыть його недавне мынule. И йому було жалко його, але, на вдывовыжу самому соби, винъ бувъ спокійный, мабуть того, що не почувавъ себе въ тимъ, що сталось, вынуватымъ, и знавъ, що того, що сталось, вернуты неможна. Тильки въ души була пустота.

— Ну, що-жъ, якъ такъ, то й такъ!.. — сказавъ винъ у голосъ, протыснувши пальцею мерзлу землю, и те протыснення озвалось болемъ на його серци.

Винъ шовъ знайомымы вулыцямы, зустрічався съ знайомымы людьмами, прывитався зъ нымы, але ничего того не помичавъ. Йому здавалось, що неначе скризь було пусто й пустине всього въ його души.

— Перва телеграма одъ генерала Линевыча!.. Тысяча япон. цивъ взято въ полонъ! — гукалы телеграммы, навязуючи телеграмы прохожимъ.

Винъ прыйшовъ до Говорецъкъхъ, разсказавъ матери все, тильки ничего не сказавъ про лысты, и вона попрохала добуты ій на завра дозвиль побачытысь зъ дочкою, щобъ передаты ій де-яки речи. Винъ обищавъ.

Дизнавши, що винъ не йшвъ ничего зъ ранку, Говорецъка запрохала його пойисты чого небудь, але винъ одмовыўся, бо йому здавалось, що въ цьому доми не пиде въ його горло піякій шматокъ хлиба.

Выйшовши зъ дому, винъ повернувъ бувъ, щобъ ити на свою кватырю, але потимъ пишовъ назадъ, дали внызъ, туды де була ричка. Йому хотилось простору, бажалось безлюддя, щобъ зостаться самому зъ собою, зъ своею пустотою въ души, зъ своимъ горемъ.

Винъ не обманювавъ себе. Хочъ не було сказано останнього слова, винъ чувъ, що зъ Любою у ихъ усе покинчене. Серце іи дано другому, тому, хто вкупн зъ нею сидѣть тамъ. Це винъ зрозумивъ по тому, якъ вона зморгнула повикамы, колы почула, що й Зембулата забрано... Що жъ, теперъ і йому зостается тильки вырваты зъ коринемъ зъ свого серця всяки почуття до неї, выгнатъ зъ думки всяки спогады про неї, забути іи. Але хиба це можна зробити?.. Колы вона стоить передъ його очым, колы вона мовчки докоряє його!

За що? Винъ ви бъ чому невыненъ передъ нею. Вона винна, вона зрадниця! Вона обманула його. Вона николы не любила його, николы, то все була тильки омана!..

Омана? Ни. Винъ знає, що то була не омана. Винъ знає, що то була правда, вона кохала його, його одынокого, самитного, що не мавъ друзивъ, не мавъ спильныкивъ въ своихъ думкахъ и переконанняхъ, його—не холодного, не гарячого!..

Пры цій думци вся жовть прокинулась въ серци Трублаевыча. „За те, що ты не холодный и не гарячий—вона й выкинула тебе зъ свого серця!..“—подумавъ винъ,—„бо вона гаряча, бо ій треба гарячого.“

Винъ засміявся. И непристойни думки мымохить вырынуły зъ темныхъ закуткивъ його души и стали передъ його уявою, и дратували його. И видъ ихъ було боляче Трублаевычови и гыдко, й соромно, але винъ не гнавъ ихъ. Йому хотилось прынзыты себе до краю, зробить якусь гыдотнистъ. Бо винъ ненави-

дивъ себе. Винъ уявлявъ Любу й Зембулата у неможлыхъ соромлыхъ позахъ, прымушувавъ ихъ своею думкою робыты гыдотни вчынки, винъ глузувавъ надъ нымы и въ той же часъ почувавъ, що глузуе надъ собою...

Винъ уже бувъ на ричци, на льоду. Витеръ переганявъ по склызъкій крызи снижани хвыли, розпорошувавъ ихъ и зновъ збиравъ. Трублаевычъ шовъ по набытій колесамы й кинъмы дорози, бо безъ дороги иты було склызъко. По дорози стугонили хургоны, самотужкы люде тяглы зъ острививъ на санчатахъ очерь. Винъ размынався зъ нымы и йшовъ дали. Переїшовъ ричку, дорога пишла по протоку мижъ островами. По берегахъ, и зъ одного боку, и зъ другого, стоялы вербы й очереты и шумилы на витри. Але Трублаевычъ не вслухався въ той шумъ. Винъ шукавъ самоты, шукавъ забуття... Помитывъ ливоручъ невелычкій протокъ и повернувъ туды. Йшовъ довго уже безъ думокъ, безъ бажанъ, тильки зъ тягаремъ въ серци, й сивъ на берегъ.

Теперь винъ почувъ, якъ шумлять плавни, хочъ и не вслухався въ ихъ гоминъ. Його думка мовъ застыгла, затужавила въ його голови, а винъ застыгъ на цьому мисци. А навколо йшовъ шелестъ и гоминъ, и свысь, и шарудиння, и тонки поткы самитного плачу. Витеръ оживывивъ мертві плавни, и воны жылы мрійнымъ, ефемернымъ жыттямъ, и въ тому жытти було багато такого, що наводило на глыбоки й невесели думки й надавало настрію.

Трублаевычъ сидивъ и ничего не думавъ, и спершу ничего не чувъ. Потимъ несамохитъ винъ почавъ слухаты, почавъ въ безмежному мори згукивъ помичаты окреми згуки й прыслушатысь до ихъ.

Все жыве, все шумыть, кожному въ свити е свое мисце й своя доля, и кожне мае право на свою долю... на свою, яка-бъ вона не була. Нихто не выненъ въ тимъ, якымъ винъ есть, бо не самъ винъ зробивъ себе такымъ, а жыття. Хиба винна ота зламана очеретына, що такъ ревно стогне, такъ зъ прытыскомъ плаче, колы дужче подуе витеръ? Хиба вона вынувата въ тимъ, що вона тужыть, а не шепоче весело, не шамкае задоволено, якъ стара беззуба бабуся? Іи зламано, іи змнято, скаличено. Але вона хоче жыть и мае право на те, и есть ій мисце въ оцихъ плавняхъ и мусыть буты.

Такъ и чоловикъ, хто бъ винъ не бувъ, яки-бъ не мавъ душу и тило, яки-бъ не мавъ розумъ и переконання, винъ мае право на ихъ, и нихто не властенъ ихъ у його вырываты, и нихто

немае права катуваты його за ихъ, навязуваты йому свои думки, свои бажання, свои законы. Нихто немае. Коженъ самъ по соби и вси вкупи. Якъ оци плавни. Скильки въ ныхъ диссонансивъ, скильки, здается, зайвого, непотрибного въ окремыхъ згукахъ, а зъ усього вкуни складается гармонія широка й велична, якъ сама природа. Якъ маты природа. Есть у неи для всіхъ мисце, для всіхъ есть теплый промінь—і въ земли, і надъ землею, і въ води, і тамъ, у тій блакити.

Трублаевычъ глянувъ вгору. Тамъ проты його хмари розійшлися на хвилину, і на його глянуло сине безодне небо. „То око вичности“—подумавъ винъ. Посидивъ ще і вставъ.

Винъ хотивъ ити, але почувъ, що зъ того краю протока, куды винъ не проходивъ, до його доносяться голоси. Винъ пождавъ. То чоловикъ і жинка тяглы кожне соби санки, горою накладени очеретомъ. Тягти по склизькому льоду було важко. Воны поривнялись зъ Трублаевычомъ і прывитались.

— Давайте, я підсоблю вамъ, — сказавъ Трублаевычъ і взявся за мотузокъ.

— Не треба, не треба!.. Я сама.

— Ничого. Мени все одно туды-жъ ити.

Воны везли сани вдвохъ. Баба була стара і тяжко дыхала зъ натуги.

— Чого-жъ це вы сами возыте очереть? хиба у васъ немає никого молодшаго? — спытавъ Трублаевычъ.

— Есть сынъ, та дома немає.

— А де-жъ винъ?

— На війни. Осталысь сами. Може й убыто давно... Кажуть, богато людей побыто, сыла!.. У-осені ще якъ написавъ, та й доси ничего не чутъ.

— Кажуть, що скоро замирення буде,—сказавъ, спилючись, дидъ і почавъ розмахувати руками й быты ими себе по грудяхъ і підплечяхъ, якъ роблять въ холода рыбалки. — А морозець таки добрячий!

— Вы рыбалка? — спытавъ Трублаевычъ.

— И рыбалка й швець, і на лисопильци колы роблю. Треба жъ хлібъ добувати! Та отъ сылы немає. А дити не помогаютъ. Кожне норовить соби... Колы-бъ земелька хочъ була, може въ аренду або зъ копы оддавъ, то бувъ-бы хлібъ, а то ничего немає. Оце нарubaешъ очерету, та хату протопышъ, а то чисто хочъ сядь та й замерзай голодный!

— Кажуть, що Портъ-Артуръ жыды японцямъ оддалы, чы правда цьому? — запытався, трохы помовчавши, дидъ. — Вредне зилля, каторжни. Ихъ бы зъ половыны вывишать!

— За что?

— Э!.. у ихъ уся прычина. Черезъ ихъ и у насъ хлиба нема!

Дидъ бувъ балакучый и мавъ темну голову. Винъ уси биды прызводывъ видъ жыдивъ. Колы Трублаевычъ хотивъ переконаты його въ цимъ, то винъ тильки махнувъ рукою.

— Знаемо ихъ!.. Отъ и архыреи на Воздвыження казавъ, що у ихъ уся штука, що воны й Сына Божого розипъялы.

Трублаевычъ вывишъ зъ бабою сапи на шыршый протокъ и повернувъ по йому въ городъ, покинувши старыхъ.

„Ось вона темнота, що бьется зъ-за шматка хлиба ввесь викъ! Ось ти поламани сухи очеретыны, що отамъ шарудилы въ плаянъяхъ.... Пошарудять и зныкнуть зъ своими диламы, зъ своими думкамы й турботамы. На мисто ихъ выростутъ весною нови очеретыны и загудутъ свои писни. А ци нехай дожывають свій часъ, поки не згорять въ огни, або не занесе ихъ весняна повидъ,“ — думавъ Трублаевычъ, идучи по льоду.

До його доносылъсь зъ очеретивъ людськи голосы, а попереду було чуты гуки й веселый смихъ. То назустрічъ йому йихала на конъкахъ купа молодижи-хлопцивъ и панночокъ. Мижъ ихъ винъ помитывъ и Дубраевську. Воны прывиталъсь.

— Повертаймо назадъ! — гукала вона. — Проводымо Ивана Михайлова ч, щобъ його вовкы не зъйилы!..

— Де тутъ визьмутся вовкы, тутъ и зайцевъ немае, — за сміялъсь винъ.

— Зайци есть. Колы бъ вы зналы, якъ учора жандармы деского поперелякалы!

Вона засміялась, дывлячись на Трублаевыча, й теперь на витри, на морози, червона й свижа, вона здалась йому не поганою зъ себе. Русяве волосся ін маяло по витру, коротка тепла кохта туга облыпала коло ін стрункого стану, а невелыки ногы въ гетрахъ моторно рушалъсь туды й сюды, и вона вылась коло Трублаевыча, якъ метелыкъ. Винъ знатъ, що вона давно закохана въ його, и теперь це знаття прыемно зигрило його серце; есть же така людына, що любыть його, любыть, не дывлячись на те, що винъ николы не звертавъ на неи своеи увагы.

Винъ хотивъ сказать ій щось гарне, любязне и не мигъ. Спомынъ про Любу раптомъ пронызавъ його мозокъ и болемъ одизався въ серци. Винъ прыпынався.

— Чого-жъ вы стаете? — спытала Дубраевська, вьючысь биля його й выробляючи круги й дуги. — Ходимте дали, тамъ крацый льодъ.

— Соломіе Францовно, скажить мени по щирости: вамъ жалко Любовъ Миколаевну?

Дубраевська спынилась, здывовано пидвела бровы, мовъ не розуміючи того, про що винъ пытає, потімъ разомъ труснула волоссямъ і зареготалась, повернувшись, мовъ дзыга на однимъ мисци.

— Дуже жалко!—сказала вона, сміючись.—А про те... не дуже.

— Чому такъ?

— Вона... вона не одна!...

— Якъ?

— А такъ! Йдемо дали.

И вона пойхала впередъ, оглядаючись на його и мовъ ма-ячи за собою.

Хочъ Трублаевычъ і знавъ, на що вона натякнула, але якесь болюче почуття намагало, щобъ вона сказала просто те, що думає вона, те що думає винъ. Здавалось, що колы вона колупне болючу рану, то вона менше буде щемити.

Винъ зновъ перепытавъ ії, але вона не сказала й тикала видъ його, а потімъ зновъ прылітала, мовъ бджола, і вylась навколо його.

До дому Трублаевычъ вернувся, колы вже смеркалось, і почувавъ винъ себе розбитымъ, занесиленнимъ, але спокійнимъ. Довга прогулка, свиже повитря, люде — утыхомырлы його нерви, угамували думки. Тильки десь глибоко, пидъ сердцемъ, винъ немовъ почувавъ невельку, але глибоку рану, і зъ неї слышалась кровъ потыху, помалу....

Потыху, помалу, якъ иде часъ.

V.

На другий день Трублаевычъ пишовъ у банкъ дуже рано. Винъ заставъ тамъ тильки Донду. Донда ходывъ по всихъ кимнатахъ банку безъ пиджака, въ одній жилетці и щось соби му-гыкавъ, веселый и задоволений. Побачивши Трублаевыча, винъ скорою ходою зъ щасливою усмишкою пидійшовъ до його:

— А вы знаете, ха-ха-ха... учора я закинчивъ шистъдесять четверту скрыпку! Отъ скрыпочка, скажу вамъ!.. Ге, такои туть ниде й близъко немае!

Винъ бувъ дуже счастливый своею роботою.

Трублаевычъ глянувъ на його и соби усмихнувся: якъ мало иноди треба людыни, щобъ вона почувала себе счастливою. Ця стара сытенька дытына мае добру кватырю одъ банку, видбирае уже може лить сорокъ добру плату, ніякихъ прыгодъ у його не було въ симъ, ніяки громадськи справы николы не змарнувалы и капли його спокійної крови, винъ завжди ривный, прывитный, а ще колы въ його жыття вирвався зовсімъ выпадково зайвий проминь сонця, колы винъ побачывъ самъ и други призналы, що винъ майстеръ що до скрыпокъ, то чаша жыття його наповнилась вщерь. Теперъ кожна капелька, що падала туды—кожна нова скрыпка — прымушувала радисно здригатись увесь поверхъ тіи повної чаши.

Трублаевычъ усмихнувся и, щобъ ще побильшыты задоволення Донды, сказавъ:

— А ну. покажить шистъдесять четверту!

— Ха-ха-ха!..—засміявся Донда, пидморгнувъ и прудко побигъ въ ныжчий поверхъ, де була його кватыря, по скрыпку.

Черезъ хвилину винъ вертався уже зъ скрыпкою й лучкомъ. Винъ нисъ ихъ, отставывши видъ себе, мовъ яку святыню.

— Отъ попробуйте, який тонъ!—гукавъ винъ ще зъ корыдора.—На що вамъ... ха-ха-ха... Страдиваріусъ.

— Ну, це я давно знаю, що вы за поясъ заткнулы Страдиваріуса,—въ тонъ йому видмовывъ Трублаевычъ и взявшъ и випробувавъ скрыпку.

Скрыпка була гарна, и радости Донды не було кинця.

Трублаевычъ подякувавъ йому за те, що винъ учора робивъ за його, але Донда тильки махавъ рукамы: винъ ладенъ бувъ-бы що дня робить його роботу, абы йому задавались таки скрипки.

— Эхъ, яку я теперъ скрыпочку зроблю—зъ загрянышного дерева. Тамъ така у мене ялышка есть, якъ золото: жылка до жылки! И теперъ якъ скло звенить.

Винъ зъ замылуваннямъ пидвивъ очи, мовъ бачивъ передъ собою яку чаривныци, коханку свою.

Въ серди Трублаевыча ворухнулась заздрість: який счастливый чоловикъ, цей Донда!

— А чулы.., ха-ха-ха..., що вчора сталось у земському зибрани? — раптомъ обернувшись до його Донда.

— А що?

— Не чулы? Ха-ха-ха!...

Донда увесь ажъ затрусывся видъ реготу й прысивъ.

— Чудасія!.. Мій Шура вернувся увечери й розказувавъ: гласныхъ былы!.. Ха-ха-ха!...

Донда засміявся ще дужче, мовъ розказувавъ про щось надзвичайно смішне й веселе.

— Що вы кажете? Цього не може буты!

— Правда! Правда, голубчыку!.. Окинчилось зибрання, поїхали земци за губернаторомъ, щобъ закрывъ засидання, а мы ждемо: „Потривайте, щось та буде,—такъ не обійтеться!..“ Ну, приїхавъ губернаторъ, закривъ зибрання й поїхавъ. Гласни шуши-шу-шу—почалы выходыть... Сталы, каже, й мы выходыть. Спускаємося съ хоривъ, колы бижыть назадъ зъ-надвору одынъ гласный, безъ шапкы й кровъ зъ носа дзюрчыть—„Тамъ“—крычыть—бують!

Трублаевычъ хотивъ спынить Донду и сказать, що все це выгадки, але згадавъ, якъ позавчора въ сквери былы студентъ, и подумавъ, що й справди така нечувана подія може статись пидъ цей часъ.

— Гласни поодягались і гуртомъ сунуłyсь на дверь. Попереду Жыгмонтъ... Знаете, тамъ такий здоровый, вусатый панюга. Ну, ха-ха-ха-ха.. якъ вийшли воны, а тамъ на двори, биля выходу, стоять золоторотци, та якъ кинутся зразу на Жыгмонта та другихъ!.. Ти кричать: поліція! поліція!.. А іи, ха-ха, немае! Кажуть поліціймейстеръ сказавъ: „не пустылы полыції въ залу зибрання, то не буде іи й биля залы.“ Молодчына!..

— Ни, це гыдотный вчынокъ.

— Чого? Пхе!.. теперъ таки часы, що ничего не разберешъ. Ну, а тутъ де не визьмысь козакы, та якъ почалы шмагать і праворучъ і ливоручъ,—разомъ усихъ розигналы. Кажуть і золоторотцямъ всыпалы, й де кому зъ гласныхъ вскочило, та й нашимъ хлопцямъ те-жъ. Бурдзынкевычови губу розсклы. А Шурка якось проскочыў!.. Онъ якъ! Кажуть, що все Бабаковъ орудуе. Якъ вамъ подобается, га?...

— Зовсимъ мени не подобается, Захаре Мыкытовычу. На що це похоже? Тамъ на сходи, війна, нась бьють японци, а тутъ мы сами заводымо усобицю!

— Я, по совисти, такъ и не розумію, зъ-за чого все це творытся,—сказавъ Донда і здвыгнувъ плечыма.—Жылы соби тыхо, сумирно, й жылы бъ такъ. А то ни, давай тамъ всяки сходы

збирать, спилки заводыть, зйизды склыкатъ.. Отъ мене заклыкалы на зйиздъ бухгалтеривъ. Ну, звычайно, я не пойихавъ. Не бачывъ я зйиздивъ!..

И справди винъ ничего не разумивъ зъ того, що творылось навкругы. Трублаевычъ почытавъ зайымъ розтовкмачуваты йому: все одно ничего не зрозуміє.

Уже почалы сходытысь служачи. Появилисъ и кліенты. Донда одягъ пиджакъ. Почынався робочий день. Хтось стыха постукавъ въ одну зъ кватырокъ перегородки:

— Секретаря можна бачыты?

То пытали Трублаевыча, и винъ пишовъ туды, на свое мисце, и взявся за свою звычайну роботу.

Усе было знайоме йому и все чуже, и теперь занадто здавалось дрибнымъ и непотрибнымъ. Якись тамъ дисконты, инкасировання, дебитовання, кредитовання въ той часъ, колы коженъ нервъ жыття здригаецца, и воно хвилюется й кидается, якъ розлучене море. Грошови крамарськи справы въ той часъ, колы въ степахъ и горахъ Манчжуріи й скризъ по городахъ и селахъ ше недавно соннои Россіи ришаецца іи доля. Але винъ знатъ, шо и безъ цихъ дисконтивъ, инкассированнь, дебитовань и кредитовань и всякихъ другихъ акцій не можна обійтись, и пысавъ, и пидпysувавъ били и росквитчани фарбами папирци й передававъ ихъ другымъ.

Розносылы чай. Принеслы почту й далы лыста Трублаевычови. Винъ глянувъ и опизнавъ руку сестры. Це вже на сімъ тыждни другой лыстъ. Острахъ ворухнувся въ його серци, але винъ взявъ и сразу розирвавъ конвертъ: щобъ тамъ не було, все одно треба знать.

Винъ боявся, що въ листи буде звистка, що брата убыто, або покаличено пидъ Мукденомъ, чы що маты пры смерти, и йому треба йихать до неи. И мало въ чому помылывся.

Сестра пысала, щобъ винъ йихавъ до дому. Звистокъ видъ брата нема. Маты прыказуе ій шо дня перебираты свои газеты й сусидськи й перечытуваты звисткы про забытыхъ и раненыхъ офицеривъ. Вона певна, що його забыто, баче його въ снахъ и сама звелась ни на що. Вже сама не ходе и тильки сидыть у крисли. А навколо бунтуютъ мужыкы. Рубаютъ въ паньскихъ лисахъ дерева, беруть изъ клунь немолоченный хлібъ и солому. Вчора и въ ихъ саду зрубалы дvi груши и яблуню. Наймыть нахваляется, що пусте хутиръ за вітромъ.

Трублаевычъ прочытавъ лыста, згорнувъ його, якъ винъ бувъ, и поклавъ у боковый карманъ. Йихать треба неодминно. Винъ уже четыры рокы не бачывъ матери, и тоди вона була слаба, а теперь и подавну. И колы винъ уявывъ соби, якъ вона ссыдь у крисли, слуха спыски убытыхъ и плаче, то йому до болю стало жаль іи; винъ, черстый и эгоистычный, въ остатни рокы немовъ навить забувъ про неи: живе десь на хутори матирь, грошай одъ його не вымагае, значыть ни въ чимъ не нуждается. Винъ почувавъ себе одынокымъ и ни видъ кого незалежнымъ, а теперь побачывъ и почувъ, що у його есть ридни, котрымъ винъ повыненъ допомогты.

Але якъ, чымъ саме?

Пойихаты туды не важко, а тамъ що винъ буде робыть? Чимъ винъ утише матирь, що винъ скаже тому парубкови-наймытови, що нахваляется спалыты хутиръ, тымъ мужыкамъ, що порубалы дерева въ саду?

Але думки його перебывалы банківськи кліенты. И винъ розмовлявъ зъ нымы, пысавъ и пидпysувавъ паперы, а самъ думавъ усе про те, що йому робыть. Зъ досадою винъ признався теперъ, що и винъ самъ, и вси його знайоми, такъ звани либеральни люде, легко поришали на словахъ, сидячи у теплыхъ кватыряхъ, усяки питання и соціальни, й политични. Спорылы, змагались зъ-за головныхъ думокъ, и николы имъ не доводилось ставати на справжній, реальный грунтъ. И люде въ ихъ уяви дилылись на два неривни станы: одынъ—то народъ, демократія, пролетаріатъ, и другий—бюрократія. Перши вси були чисти й непорочни ангелы, а други уявлялись, якъ гыдотни гадыны, безъ усякого просвітку въ души, достойни тильки того, щобъ усихъ выныщты. И отъ теперъ ангелы буть земцівъ, грабують полупанківъ и панивъ, выныщують лиса й сады и збираются палыть никчемный хуторець, зъ старою людиною, що ступила вже, може, на божу путь.

Де-жъ правда, якъ розибраться у цій плутаныни?

Трублаевычъ думавъ про це и не мигъ розибраться въ своихъ думкахъ, и тильки почувавъ, що тутъ есть якесь тяжке непорозуминня, якась хвальшъ.

Але винъ поришывъ прохаты одпуску й йихать до матери. Винъ уставъ, щобъ пидїты до Донды й порадыться зъ нымъ, якъ буты зъ одпускомъ, якъ почувъ скрипучий жиночий голось, мовъ сорока заскреготала:

— Иванъ Мыхайловычъ!.. Иванъ Мыхайловычъ!!.. На хвильнику!.. Ось идить сюды.

Трублаевычъ нехотя вернувся назадъ. Його клыкала пани Валерьянова. Якъ тильки винъ зобачывъ іи, йому здалось, що винъ чуе запахъ аптекы, бо видъ цієи пани завжди пахнуло всякими антечными препаратами: й саме прызвыще іи нагадувало про лики. Вона глытала ихъ безъ всякої міри, уся пропахалася ими и була нервова, мовъ нерви у неї були не прокрити ничымъ, и все ихъ дратувало. Говорила вона прудко, мовъ горохъ сыпала, зъ усякими кивамы й моргамы, и зважала себе дуже вродловою. Ій здавалось, що всі мужчины повинні бути зачаровані нею. Вона пидпрыскувала соби пидъ шкуру морфій.

— Я до васъ зъ петицією... чы то-зъ протестомъ! Сподиваюсь, що вы допоможете мени зибрати пидпysы въ банку. Вы сами побачите, я уже зибрала зъ сотню пидпysивъ, хочу зибрати тисячу, и пошлемо протестъ губернаторови, а копію зъ його въ „Сынъ Отечества.“ Рады Бога, хиба такъ дали можна жити? Чернь бье интеллигенцію, бьють земскихъ гласныхъ, а поліція дывится на це кризъ пальци! Колы такъ, то мы згвалтуемо усю Россію!

Вона говорила багато й налко, а Трублаевычъ уявъ протестъ и чытавъ його. Продивився пидпysы. Тамъ було багато знайомыхъ.

— Вы хотите моего пидпysу? Ну, ось винъ.

Винъ уявъ перо й пидпysався.

— Не тильки вашъ пидпysъ мени потрибенъ, але й другихъ вишихъ... Але ось ще одынъ... адресъ...—Вона закопалась у своїй велучезній торби.—Сподиваюсь, що пидпышете! Це вже ни на що не похоже! Вы знаете, що роблять Дубраевськи—маты й дочка?..

И, не давши Трублаевычови сказати слова, вона затараторила дали.

— Вы тильки подумайте, яка гыдота: стара Дубраевська служе въ тайній поліції и повыдавала ій усихъ нашихъ!

Валерьянова, широко роскрывши очи и пидвивши вгору бровы, понизыла голось и пошепкы забалакала дали:

— Вы жъ знаете, скризъ були трусы!.. Любочку Говорецьку, Зембулату, Палыводу, Чабаненка й другихъ позабиралы. Усихъ трусылы по іи спыску. И знаете, ій учора за це въ-ночи выбыли у-си до одни-исинького вікна! А хто?..

Валерьянова ажъ голову всунула въ кватырку, щобъ казаты тыхше, щобъ никто іи не почувъ, и вся розцвила въ задоволену усмишку.

— Наши, молодижъ ій оту штуку вчыныла!.. Нехай знае! А отъ мы теперь хочемо пиднесты ій „сочувственный адресъ“! Билогрудъ скомпанувавъ. Чытайте, та пидпышуйте.

— Цього я не буду чытать и не пидпышу,—сухо видповивъ ій Трублаевычъ.

— Чому?

— Того, что це недостойно порядныхъ людей.

Валерьянова видскочыла видъ виконця, мовъ опечена.

— Якъ такъ?..

— Насампередъ—де доказы, что Дубраевська шпыгъ. Це сплитка. Потимъ, хочъ бы й справди вона була така, якъ вы кажете, то не слиздъ було робыты надсыльства надъ нею. Вы тильки що давалы мечи пидпышуваты протестъ проты надсыльства черни надъ земцямъ, а тутъ сами його робыте, та ще лыцемирно прыкрываетесь, складаете якийсь „сочувственный адресъ!...“

— Вы не пидпышете?—коротко спытала, стемнившы въ лыци, Валерьянова.

— Ни!

— Други пидпышуть!

— Шкода буде.

Вона похоплыво забрала паперы, свою торбу й пишла до другихъ банківськихъ служачыхъ. Де-хто пидпышувавъ и той, и другой папиръ—бильщиць ледви пробигши очымъ, други не пидпышувалы ни того, ни другого.

Донда, колы пидійшла Валерьянова до його, замахавъ рукамы:

— Богъ зъ нымы, зъ протестамы та петыціамы!.. Я зроду ихъ не пидпышувавъ и пидпышуваты не буду.

— Чому такъ?

Донда тильки крякнувъ: а!.. й махнувъ рукою.

— Тутъ и банковськи паперы надобрыдло пидпышувать!.

Остання звистка, що Дубраевській побылы вікна, дуже стурбовала Трублаевыча. Тутъ, по його думци, було якесь непорозуминня. Стара Дубраевська дуже зла на языкъ, и у неи половина города ворогиевъ, але щобъ вона робыла те, що про неи кажуть, цього винъ допустыты не мигъ. Винъ роспытаўся помижеъ своихъ банковцівъ и дізнався, що це сталось зъ того, що молода Дубраевська въ вечиръ передъ трусомъ перестерегала де-кого зъ знайомыхъ. Казалы, що вона ще мае серце и, довидавшись про

матерынъ замиръ и прочытавши іи спысокъ, потай видъ неи сказала про трусь де-кому.

Выслушавши таке, Трублаевычъ поришивъ, що тутъ „своя своихъ не познаша“. Винъ добре знатъ, якихъ переконань держалась Дубраевськи и догадувався, якымъ шляхамы до ихъ дійшла звистка про замиръ трусіивъ. Тамъ, видкиля вийездять въ ночи на роботу, бувъ одынъ чоловикъ, який мигъ ихъ перестерегты и ранише перестерегавъ. И замістъ подякы, имъ свои-жъ бують викна и складають гыдотныи „адресъ“.

Трублаевычъ зъ банку пишовъ до Дубраевськихъ и заставъ дома тильки матиръ. Вона була розлючена, мовъ оса, и злість іи не мала впину. Вона лютувала й на тихъ, хто наробывъ ії сорому, й на дочку, що по своїй мягкосердости пишла по городу робить перестереження, не сказавши ії про те.

— Нехай-бы ихъ всіхъ позабирали, жалю було бъ мало!..— говорила вона и такъ перебирала всіхъ знайомыхъ, яки малы звязокъ зъ іи прыгодою, що Трублаевычови стало моторошно. И винъ подумавъ, що колы ще ії прышлють „адресъ“, то вона зъ злости може перейти границию и справди наробыть багато де чого негарного.

Запевнивши іи, що тутъ якесь непорозуминня и що якось усе налагодиться й выясниться, винъ одъ неи пишовъ до Билогрудя, довго розмовлявъ и змагався зъ нимъ и на решти такы умовывъ зныщты той адресъ, що носила по городу Валерьянова, и оставитъ справу такъ, якъ вона есть, сподиваючись, що помалу все выясниться само собою.

Смеркомъ, якъ Трублаевычъ ще спавъ писля обидъ, його збудылы. Хотивъ бачыть його Микола Петровычъ, Любинъ батько. Винъ тильки що вернувся до дому и дізнався про прыгоду зъ Любою.

Винъ бувъ до краю зтурбованый и такий, неначе десь въ подорожи разгубивъ уси свои думки, усу свою снагу, и зисталась пры ньому тильки звычка згорда и поважно держаты себе. У цій форми винъ зъ давнихъ-давенъ затужавивъ и зразу вивести зъ неи його, було неможна.

— Що жъ це таке?.. Скажить мени, щожъ жъ це таке, колы уже не тильки тамъ по жыдивськихъ закапелкахъ хапають всяку тамъ... ну, всяке казна-що, а отъ забирають... и мою дочку!.. — кынувся винъ до Трублаевыча.

Той утыхомырювавъ його, додававъ багато зусилля, щобъ выясниты йому станъ ричей, але Микола Петровычъ ніякъ не

мигъ зрозумити, що въ тюрму попадають не тильки за злодійства, що туди може попасты людина не тильки зъ „жидівськихъ за- капелківъ“, але і зъ хаты вице-директора банка... Винъ сперечався й доказувавъ, що колы „жидова“ и „всяка тамъ голота“ може буты незадоволена сучаснимъ станомъ, то яке дило до цього його дочци?.. Хиба винъ шкодувавъ що для неї, хиба у неї чого-небудь не вистачало?

Чого ій треба було?.. Птычого молока хиба!.. Й не подумала, що якого то вона сорому може наробити батькови, матери. О, дити, дити!

Колы Микола Петровичъ трохи заспокоився, то винъ пояснивъ, що прыйшовъ до його, щобъ завтра вкупи пойтихати до Люби. Мати сама не зъумила побачитись зъ нею и доси ійничого не передалы, ни билья, ни подушки, ни чаю й сахару.

Трублаевычъ розсказавъ йому, що и якъ треба зробить и хотивъ ухильтись, щобъ не йихати въ тюрму въ друге. Йому важко було зновъ стритись зъ Любою и сылъ не було усе заразъ сказати Миколи Птыровичу, кынуты на його голову ще одну цеглыну. Важко було сказати, що у ихъ зъ Любою все порвано, бо десь у глыбни души його ще таилася надія, що винъ помилляється, що все може зповѣти налагодитись на попередній ладъ.

І винъ згодився йихати зъ Миколою Петровичемъ.

Якъ тильки той почувъ про це, заразъ же одмишився и зробився далеко спокійнишымъ. „Винъ, сердега, боявся самъ пійти въ той замокъ, не знавъ, якъ доступитись туды“ — подумавъ Трублаевычъ и гирке почуття опанувало нымъ: яки ци угодовани добродії велични та пышни, колы сидять у своїхъ директорськихъ крислахъ и підписують написани рукою служачого й обмирковани його мозкомъ папери и яки воны мизерни, колы доведеться имъ стати вичъ-на-вичъ зъ незнайомимъ выпадкомъ десь за стінами банку, за стінами власної осели.

Выпроводивши гостя, Трублаевычъ задумався, якъ йому бути.

Останнього слова ще не сказано, але воно мусить буты сказане. Колы вона його не любить, винъ повиненъ це знати, винъ повиненъ про це почуты зъ ін вусть прямо, а не догадуватись зъ натякивъ. Въ души винъ уже на половину помирився зъ тимъ, що сталося. Винъ любивъ Любу дуже, але въ його коханні не було засліплення, і розумъ завжди стоявъ на сторожі и, якъ приставъ на аукціони, вистукувавъ молоткомъ свідомості: „це ты повиненъ зробить, цього робить не повиненъ“... Люба була

зовсімъ другои вдачі. Вона була гаряча й загониста. У неї часто чуття збивало зъ кону розумъ и становилось на його місці власнимъ диктаторомъ. Вона не вагаючись, зшывала, і, мало задумаючись, порола й ризала... И, дивна ричъ, це бильшъ усього й подобалось у ній ривноважному Трублаевычові.

Винъ теперъ поришувъ написати ій листа, щобъ просто поставити питання: чы нехай буде все у ихъ, якъ було попередъ, чы розійтись имъ свидомо, спокійно, безъ ворожнечі. И винъ написавъ такого листа, щобъ передати ій до рукъ. Походивъ по кімнати, перечитавъ його и порвавъ. Листъ вийшовъ сухий и холодний, якъ канцелярське „отношеніе“.

Винъ взявся писати вдруге. Писавъ довго. Згадавъ исторію ихъ кохання. Звернувся до сучаснихъ обставинъ, розгорнувъ ій свою душу, розповивъ про свое маловирря и прохавъ іи чини судъ надъ нимъ: може вона, по теперешніхъ часахъ, зъеднати свою долю зъ долею такого чоловика, чи не може? Коли ні, то такъ тому й буть: „якъ сходяться течії и зновъ рохдяться, такъ зійшлись и розійдемось и мы“ — писавъ винъ наприкинци. — „Я тильки буду згадувати про васъ, якъ про крашу женщину, яку довелось мени стрити за часы моєї молодості, и буду благословлять долю за цю стричу.“

Винъ повидомлявъ, що йиде въ одпускъ, и подававъ ій свою адресу.

Було уже пізно, коли винъ погасивъ світло.

VI.

Сьогодні Трублаевычъ уставъ рано и довго плескавсь у холодній воді, умываючись. Винъ змочувъ іею всю голову, и ставивъ тимъ підъ кранъ и зъ прыемнистю здригався всимъ тіломъ, чуючи, якъ холодна течія добирається по-мижъ волоссямъ до тила, тече на чоло, протикає по-за ухамъ и, злившиесь въ одинъ струмокъ, стикає въ тазъ черезъ вусы. Голова посвіжила писля такого купання, и винъ почувавъ себе бадьорымъ и жвавымъ, здатнимъ до роботы, хочъ десь глубоко въ ньому, мовъ тинь, перебигало сумлиння и неначе підтынало чымсь парости тієї бадьорости. То були останки важкихъ снівъ ночі. Винъ цю ничъ тяжко мучився у сні и кілька разівъ прокидається, почиваючи, що серце його замирає.

Та винъ и теперь почувавъ себе неспокійно и бувъ у якомусь пидвышеному нервовому настрою. Винъ боявся зустрічи зъ Любою. Боявся тому, що не сподивався видъ неи добра для себе. Вчорашиного листа не захотивъ перечитувати, щобъ не зныщти його зновъ, на свижу голову. Якъ написався, такъ нехай и буде.

У банку Трублаевычъ довго дожыдавсь, поки зійдуться директоры, щобъ прохати одпуску. Робить не хотилось, и Донда сьогодни бувъ чомусь сердитий и присикувався до дрибныхъ служачихъ. А колы винъ бувъ такий, то важко було буты зъ нымъ въ одній кімнати. Винъ лаявся, бувъ вередливий несправедливий до другихъ и мигъ зъопалу пійти и наговорыти директорамъ про кого-небудь зъ товаришивъ багато гыдкого, багато неправды. Въ таки хвилини въ банку вси його ненавидили.

— Скильки рокивъ служите въ банку, а й доси й абы-якого балансу пидвесты не можете! — grimавъ Донда на своего помишника й швыргонувъ йому папери. — Отъ и пропавъ цилый день роботы.

Аркуши паперу розсыпалысь по кімнати. Помишвики мовчки, але стиснувшы зубы такъ, що на його щокахъ виступыли пруги, пидбирають папери. Донда служивъ у банку сорокъ літъ и весь банкъ держався на йому, і тому винъ почувавъ себе тутъ господаремъ. Директоры слухали його, а служачи боялись.

„Колы-бъ уже скорише вyrватись звидсиль,“ — думавъ Трублаевычъ: — „пойихати въ ридни мисця, одпочыты видъ отыхъ телеграмъ, видъ розмовъ, сварокъ, сплитокъ; одпочыты видъ газетъ, видъ політикы, видъ протестивъ и заявъ. Остогыдло все. Остогыдъ оцей банкъ, оця канцелярщина, отой Донда!“

И ту-жъ саму мыть, колы снувались у його въ голови ци думки, рядомъ зъ нымы, мовъ задня пара колись у вози, виступыли други думки: „А тамъ якъ? А тамъ умирае маты, тамъ середъ дня грабують одне одного, тамъ плачуть жинки й матери за забраными на войну, за побитыми. Скризь однаково!“

Колы зійшлись директоры, Трублаевычъ попросивъ ихъ и вони дали йому одпускъ. Донда залютувавъ ще бильше: йому пидбильшувалось роботы, а його не спыталы, чы можна даты отпускъ Трублаевычови.

— И мени треба одпускъ, и въ мене нерви пошматовані! — бурчавъ винъ, сопучы и що-хвилини налагоджуючи пенсне на счервонилому носи. Пенсне все спадало.

Трублаевычъ збирався ити зъ банку.

— Вы-жъ ще зайдете сюды? — буркнувъ Донда, повернувшись тильки сами очи до його иидъ сывымы навыслымы бровамы.

— Прайду. Всому дамъ ладъ.

— То-то.

Трублаевыча цикавыло, що це такъ роздратувало Донду, але винъ не наважывся його роспытауты, та й николы було: Мыко-ла Петровычъ прохавъ його дистаты соби й йому пропускъ до Любы.

Винъ пойихавъ до прокурора.

Тамъ його прохалы пождаты въ зали, бо прокуроръ бувъ зъ кымсь занятый. Въ зали сидивъ офицеръ. Трублаевычови здавалось, що — жандармський, але певенъ винъ въ тимъ не бувъ, бо той сидивъ до його спиною. Колы винъ повернувся, Трублаевычъ упизнавъ його: винъ бувъ у його въ ночи и видибравъ листы Любыни.

Воны глянулы одынъ на одного и ледви помитно поклоны-лъсь. Имъ обомъ було ніяково. Килька хвылынъ воны сидилы мовчки, мовъ не помичаючи одынъ одного. Воны сподивалъсь, що скоро выйде прокуроръ и скинчить ихъ непрыемне становыше. Але десь зъ третьои кимнаты чуты було два голосы, и размова тамъ не вгавала. Говорылы палко, але про що саме, до-чуты було неможна.

Офицеръ пидвився зъ мисця и мовъ хотивъ пройтись по кимнати, але несподивано повернувсь и пидійшовъ до Трублаевыча, протягаючи йому руку.

— Мы зъ вами знайоми... Выбачте мени: я почвуваю себе передъ вами вынужватымъ! Ти листы... вы малы право ихъ не даваты, и я жалую, що взявъ ихъ. Але служба... прыказъ.

Трублаевычъ глянувъ на його и не знатъ, що йому видпoвисты.

— Що-жъ, уже зроблено... мынулого не вернешъ! Вы не повирылы мени на слово.

— Не мавъ права по уставу.

А по совисти? — спытавъ Трублаевычъ.

Офицеръ мовчки глянувъ на його, и въ його очахъ Трублаевычъ побачывъ благания помылування.

— Знаете, въ жытти доводытся...

Винъ не договорывъ и тильки махнувъ рукою.

— Служба каторжна!.. — зъ жовчу вымовывъ винъ.

— А чому вы пишли на неи?

• Офицеръ болизно усмихнулся.

— Бувае такъ, що жыття зажене чоловика въ таки суточки, що йому зостається, або кулю въ лобъ соби пустыты, або робыть те, що може гирше смерти. Вы думаете, мы, жандармы, не люде, у насъ немае ни серця, ни души? Вы думаете легко знаты, що кожне бачыть у тоби ворога? Вы думаете—легко чытаты таки лысты, якъ ти, що взято у васъ, аботи, що взято у вашои суженои?... Вы думаете, що вси зъ насъ не разуміють того, що творытся навколо, що нашыхъ бративъ кровъ не льется въ Манчжури, що ихъ немае по тюрмахъ?... Колыбъ такъ!..

Ця несподивана сповидь ще молодои людныи зъ зовсимъ ишого стану, ця темна безодня въ души чоловика, що разомъ росчынилась передъ нымъ, здывувала и навить злякала Трублаевыча. Винъ хотивъ скрыкнуть: „та чого-жъ вы не кынете службы?“ — але здержалася.

— Вы знаете, — говорывъ офицеръ дали, — мы отъ уже тыжденъ не спымо и колы заснемо, не знаемо. Мы начынлы тюрмы людьмы и певни, що мы а-ничогисенько не зробылы, щобъ пидсикты те, проты чого боремось. Ось теперъ полковныкъ добывается, щобъ прокуроръ згодывся перетрусыты ще зъ сотню домивъ. Я, кажучы про це вамъ, роблю превынчисть передъ службою, ламаю прысягу, але... все одно! Жыття назадъ повернуть не можна, и тильки полковныкъ въ це вире. А може... хто його знае!

Трублаевычъ зневъ цього полковныка. Винъ бувъ старый, товстый и лысый. У його була довга руда зъ сывыною борода, завжде розчыненый беззубый и трохы крысый ротъ съ товстыми, якъ у коропа, губамы, и кари, мовъ скляни, очи. Винъ бувъ дуже богомольный и у його булы тры дорослыхъ дочки, гарныхъ и смыренныхъ, якъ молоди манастырськи послушницы. Трублаевычъ не почытавъ його злымъ чоловикомъ. Може пидъ вражиннямъ, яке робылы на його дочки полковныкои.

— Сподиваюсь, що вы зрозуміете мене и не осудите вже безъ усякого мылосердія...

Трублаевычъ мовчки стыснувъ йому руку.

Ще одна зламана несчасна людна... и тамъ, де винъ стриты ін не сподивавсь.

Въ цю хвылыну въ дверяхъ черезъ кімнату показалысь полковныкъ и прокуроръ. Полковныкъ стурбовано поводывъ навколо своимы склянымы очыма и вытеравъ хусткою лысуну. Винъ бувъ червоный, якъ велыка перчына.

— Такъ я складаю зъ себе одвичальнистъ!.. — говори въ винъ.

Трублаевычъ подумавъ, що й це тежъ несчастна людина, скута прыказамы и инструкціямъ, рутыною гнылого складу жыття.

— Не турбуйтесь, все гараздъ буде,—казавъ, прощаючысь, прокуроръ.

Черезъ килька хвылынъ и Трублаевычъ выходывъ одъ прокурора зъ дозволомъ побачытысь зъ Любою. Винъ зайихавъ за Миколою Петровычемъ въ банкъ, потымъ зайихалы до дому до Говорецъкыхъ и забралы тамъ усе, що наготовала Вира Степановна для дочки, й пойихалы до тюрмы. Вира Степановна плачала.

Йихалы мовчкы. Колеса фаетона стрыбалы по выбоинахъ вымощеной каминемъ дорогы, и ихъ торохтиння стояло въ ушахъ обохъ ихъ. Передъ тюрмою стрилась купа арестантівъ. Ихъ велы въ городъ.

Говорецъкій глянувъ и одвернувся. Винъ уявывъ себи, що й Любу отакъ можуть повесты по городу на глумъ усимъ знайомымъ. Колы пидиздылы до тюрмы, винъ оглянувся навколо: чы нихто не бачыть, що винъ йиде въ тюрму? Але тутъ уже було поле, й тильки геть дали йшла процессія на кладовыще и звидтиль доносылысь урывкы спиву: „святый... безсмертный...“ Процессія увиходыла въ камянну браму кладовыща и на выду зоставалысь тильки килька фаетонівъ, що йихалы за процессію.

Визныкъ повернувъ зъ дороги прямо до тюрмы. Серце батька стыслось, и колы винъ почувъ пидъ колесамы замисто твердои камяной дорогы мяку грунтову, йому здалось щось подибне до того, що земля може провалытись пидъ колесамы. И винъ цупко ухопывся рукою за фаетонъ.

Писля уже знайомыхъ Трублаевычови ходивъ и переходивъ, воны опынылысь въ тій самій кімнати, де винъ бувъ у першый разъ. Це була тюремна „прыйомна“. И зновъ воны дожыдалысь Любы досыть довго. Вона увійшла спокійна й стрымана, и тильки щось нибы подибне на усмишку майнуло на іи близдому, теперь пожовклому облыччи, колы вона одповила на батькове прывітання словамы:

— Здрастуйте, тату!

Зъ Трублаевычемъ вона прывіталась мовчкы, и винъ одійшовъ геть въ кутокъ кімнаты, щобъ даты волю перемовытись батькови й дочци. Течеръ стражныка въ кімнати не було. Винъ стоявъ за дверыма.

— Любочко, що-жъ це зъ тобою? Чого це ты натворыла?— звернувся дэ дочки Никола Петровычъ, и въ голоси його Трублаевычъ уперше почувъ справжню щыристь.

— Ничого, тату,—одмовыла Люба.

— Якъ же ничего?... За що-жъ тебе взялы... сюды?

Говорецъкий узявъ дочку за руку. Вона не вытручала руки, але й не одвичала на батькове стыскання.

— За те, за що й другихъ теперь беруть. Вы думаете, тутъ мало сыдѣть?—запытала вона батька.

— Яке мени дило до другихъ!... Я-бъ може самъ половину перевишаў отыхъ жыдкивъ та лодыривъ, але ты... ты... дочка моя?... Ты задумала бунтовать, ты держала у мене въ домі якись тамъ гыдотни книжкы?... На що жъ це похоже? Чого тоби не выстачало?... Чы прыгадаешъ ты хочъ одынъ разъ, що-бъ ты прохала чого, и тоби було одмовлено?...

— У тимъ то й сыла, що одни мають все, а други ничего. Одни утопають въ роскошахъ, а други пухнуть зъ голоду!...— ризко промовыла Люба, и кинци устъ іи затремтилы.

— Ішо жъ зъ того? Не можна-жъ усімъ буты богатымъ. Треба комусь буты й биднымъ. Уже такъ ведется на свити.

— И такой порядокъ треба зминыты.

— Э, серденько, николы цього не буде!

— Буде!

Никола Петровычъ покрутывъ головою.

— Памъятаешъ ты покійну Параксовью Панкратовну, памъятаешъ, якъ вона, бувало, каже: „Николы не може буты ривности міжъ людьмы. Колы-бъ зибраты до купы все багатство и раздилыты сьогодни поривну міжъ всимы людьмы, то уже-бъ завтра зновъ булы багати й бидни. Бо одынъ працюе, заробляе, а другой пьянствуе, ледарствуе.

Говорецъкий сподивавсь, що цей аргументъ переконае Любу, але вона тильки осміхнулась.

— Це говорыла людина, що сама за свій викъ пальцемъ объ палецъ не вдарыла, а тильки гроши на проценты виддавала. Це філософія сътыхъ, забезпеченихъ людей. Колы такои ривности немае, то іи треба утворыты, бо такъ жыть, якъ теперь живутъ люде, не можна.

— Ну, й нехай ціен ривности добываются ти, що іи бажають, а тоби то що?

— И я іш бажаю.

— На що вона тоби?

— Бо безъ неи мени шматъ хлиба становытся впоперекъ горла!

Говорецъкъ замовкъ. Винъ почувавъ, що говорить не те, що було-бъ слидъ говорить, и що не часъ теперь и тутъ уговорюваты Любу, и що винъ николы цього не зможе зробыть. Бо його Люба це зовсимъ не та людина, за яку винъ іи мавъ. И жаль, змишаный зъ досадою й образою, вдарывъ йому въ серце.

— Онъ маты прыслала тоби... чого нужно,—сказавъ винъ суворо.

— Спасыби,—одмовыла, не глянувши навить на пакунокъ, Люба.

И зновъ розмова увирвалась.

— Тоби погано тутъ... Я буду клопотатысь, щобъ узяты тебе на поруки.

— Не треба.

— Якъ такъ?...

— А такъ—не треба.

— Чому-жъ це тоби тутъ такъ подобается?—уже зъ легкымъ роздратуваннямъ запытався Говорецъкъ.

— Тому не треба, що я не хочу видризняты своеи доли видъ доли тихъ, що тутъ сидять. Внесты залогу за всихъ вы не зможете, то й за мене не треба.

— Та що тоби воны?—скрыкнувъ Говорецъкъ.—Що воны тоби,—браты, сестры, батько, матиръ, ота вся по.... погань!

— Браты й сестры,—твердо одповила Люба.

— Колы такъ, то... Колы...—Говорецъкъ запнувся. Винъ хотивъ сказать гостре й жорстоке слово, але спынився и тильки увесь почервонивъ.

— Такъ чого жъ тоби треба?—спытавъ винъ, трохы оправившись.

— Мени ничего не треба,—сказала Люба, выделяющы слово „мени“.—Спасыби, що навидалысь.

Вона повела очыма й на Трублаевыча, Той стоявъ биля викна и дывывся весь часъ на неи. Теперь погляди ихъ зустрілись вперше.

— Правда, Иване Мыхайлловычу, що золоторотци бывать земщивъ и Дубраевській побылы викна? Тутъ чуть...

— Правда,—одновивъ той.—Тильки Дубраевській былы не золоторотци. Іи прыйнялъ за шпига.

— То неправда,—сказала, подумавши, Люба.—Передайте видъ мене уклінъ Соломії Францовни.

— Добре.

Говорецький підзвівсь зъ мисця. Люба тежъ встала.

— Що-жъ, такъ ты не хочешъ... до дому?

— Ни, хочу. Тильки теперъ, заразъ—не можна. Цилуйте маму ѹ Ганусю. Нехай не журятся.

Батько й дочка мовчкы поцилувалысь.

Трублаевычъ затыснувъ листа въ руку и підійшовъ тежъ попрощатись. Винъ мицно зтысь Любину руку въ свой и на хвилину задержавъ въ свой. Рука Любина, почувши листа, затремтила и ворухнулась, щобъ вытрутатись, але Трублаевычъ стыснувъ свою руку ще крипше и сказавъ зъ выразнистю:

— Прощайте! Я йиду въ одпускъ.

Вона піднігла на його очи. Погляди ихъ зустрілись и якись знайоми обомъ люби іскри перебигли въ ихъ. И имъ здалось, що воны безъ сливъ зрозумили одне одного...

Трублаевычъ одвернувся...

Люба взяла пакунокъ и пішла зъ кімнаты. Говорецький пишовъ у слідъ за нею.

Іихали назадъ мовчкы. Говорецький бувъ холодний, якъ лідъ. Винъ тильки важко дыхавъ. Трублаевычъ тежъ бувъ сумний и мовъ задеревенилый.

Воны такъ пройихали килька вулыць. На перехресті до ихъ кинулись телеграмщики зъ новымы телеграмамы.

— Высочайшій манифестъ!.. Высочайшій манифестъ!..

— Мобілізація!.. интересная!.. Отъ генерала Лыневича!..

Однъ хлопецъ трохи не вскочивъ зъ телеграмою въ фаетонъ, тычуучи іи Говорецькому. Той злісно одштовхнувъ іи:

— Геть!.. Якъ собаки, лізете зъ своїми мобілізаціями!..

— Купуйте, интересная!..

Говорецький намирився на його пальцею.

— Ха, ха-ха! А що нарвавсь на покупця? — дратували хлопця товариши.

— А йдить вы!.. Телеграма интересная, кинувся винъ чрезъ дорогу, забачивши якогось вусатого панка

— Иване Михайловичу! Иване Михайловичу!.. — гукавъ вусачъ на Трублаевича й махавъ рукою.

То бувъ Донда. Трублаевычъ злизъ зъ фаетона, попрощався зъ Говорецькимъ и пишовъ зъ Дондою. Винъ бувъ дуже чымсь зтурбованый, але злисть уже утихомирялась у йому.

— Вы знаете, що зо мною трапылось? — спытавъ винъ.

— А що?

— Шурку мого арештувалы!..

— Колы?

— Цю ничъ.

Теперь Трублаевычъ догадався, чого лютувавъ зранку Донда.

— Я не знаю, що це таке робиться... Бьють людей, бьють викна, забирають кого попало!.. Що-жъ це таке?.. Це й мене заберуть!..

Донда розводывъ рукамы й прудко блымавъ очима.

— Ну, васъ не визьмутъ!

— Хто знає! Теперь часъ такий. Тамъ онъ що-ночи роскыдають листки, щобъ бытъ жыдивъ, та жыдивъ, бачъ не бьють, а бьють земцивъ та студентивъ. Уже былы-бъ жыдову, або-що, зирвалы-бъ уже злисть на ій!..

Трублаевычъ стрепенувся.

— Що це вы кажете? А жыды хиба не люде?

— А, одынъ грецъ!.. Колы вже бытъ кого, такъ жыдивъ. У ихъ уся прычина.

Донда понизывъ голось.

— Вы подывитесь, якъ жыды вертять у пасъ у банку. За нами наши руськи вси задню пасуть!..

— А хто-жъ тому выненъ, колы туды зъ жыдивъ попалысь розумни люде, а зъ нашыхъ дурни, мовчуны, що усе-бъ на печи лежали.

— Такъ то такъ, а все такы... Онъ воны якусь самооборону выгадалы. Кажуть, у доктора Зельмана найшли складъ бомбъ, револьверивъ та нагаивъ:

— А що жъ робить колы ихъ скризъ, по всій України, то тутъ, то тамъ мордують наши хрещени люде?

— Ни, диждутся воны своего и въ насъ!..

Донда навить забувъ и про свою прыгоду, колы розмова зайшла про евреивъ. Винъ ихъ ненавидивъ всією своею душою и въ той-же самий часъ никто въ банку такъ не запобигавъ передъ евреями, якъ винъ. Трублаевычъ згадавъ про це, и йому стало гыдко слухаты Донду. Винъ выгадавъ якусь прычину и попрощався на перехрести зъ нымъ. У банкъ пообищавъ зайти ще завтра.

— А я йду до Вернышапки, порадытись за Шуру, — сказавъ на прощанни Донда.

Вернышапка бувъ дрибный базарный облакатъ.

Трублаевычъ усмихнувся самъ соби; скильки питьмы й не-порозуминъ сидѣть у цій сывій круглякуватій голови, и скильки іи сидѣть въ головахъ усихъ, усихъ кого винъ знае въ цьому городи!

VII.

Трублаевычъ пихавъ до дому. Спершу пятьдесятъ верстъ стуготилы колеса дилижанса по мерзлій земли, теперь прытакувалы колеса вагона по рельсахъ и пидъ те прытакування снувалысь його думки. Усе, щочувъ и що бачивъ за останни дни й часы, часткамы, мовъ вырынаочы зъ якоись темрявы, зновъ ставало передъ нымъ и потимъ зныкало невидомо куды. Мовъ бурхлывый витеръ выкыдавъ зъ якогось темного провалля шмаття туману и зновъ новымъ и новымъ подыхомъ розбывавъ, розрывавъ и гнавъ кудысь геть те хвылювате, непостійне шмаття.

Колеса гуркотилы, а серце стукало й соби ривно-ривно: такъ-такъ... Усе й повынно буты такъ. Ота безпрымирна по жорстокости несчастна война — война на Далекому Сходи, и ця война дома на два фронты, вси непорозуминня, вси зайви, зовсимъ непотрибни жертвы, — все воно й повынно було буты такъ, якъ есть. Жыття не може стояты нерухомо, а його прымушувалы топтаться на тимъ самимъ мисци сорокъ лить... якъ слона въ зоологычному саду въ Москви. Його прысыплялы, його сковувалы, але рано чы пизно воно повынно було розирваты вси пута. И ось воно ихъ рве. И вже теперь не такъ, якъ сорокъ лить назадъ, що

... рабства цѣпь великая
Порвалась и ударила
Однимъ концомъ по барину,
Другимъ по мужику...

Сотни кайданивъ трищать и лопаются що-дня, и бьють кого піпадя, бьють правого, бьють и вынуватого, бьють слипо. Збурилось жыття и встало хвылямы, якъ сchorниле раздратоване море, и встають по йому то туть, то тамъ гризни буруны. Встають, и йдуть, и ревутъ. И зныкають, щобъ зновъ десь проکынутысь. Кышиневъ... Жытомыръ... Петербургъ... Катеринославъ... Баку.. Курскъ... и ще й ще, безъ кинця. Скризъ прохоплюється гнivъ жыття... И кричать и стогнуть буревисныки, вищуючи щось страшне...

Крычать буревисныки и вищуютъ гнивъ жыття, и на чорному сходи ще не видно а ни крапли свиту, ни одного проминя.

Гей, чы прорвешся ты, свите, кризь оту темряву, чы прольешъ ты цилющый бальзамъ и въ души тихъ, кого убывають, и въ души тихъ, котри убывають?

А серце каже свое: такъ-такъ.

— Чы такъ?

И Трублаевычъ прокыдается, щобъ зновъ потонуты въ думахъ, якъ Эльборусъ увечери заволикается хмарамы.

Крычать буревисныки, а за нымы й друге дрибне птаство. Каркнула ворона, гыдко порснула шулика и жаво закрычали-зацокотилы горобци, навить смыренна курка—й та роздратовано заквоктала й ладна вчепытысь пазурамы у кожного, хто зачепе іи.

Буде буря!

Ти сотни кайданивъ, що рвутся й тамъ и сямъ, усихъ бьють, усимъ роблять раны. И немае кинця краю тымъ, кого воны бьють. И скризь раны, и всюды кровъ и слзы. И винъ самъ раненый йиде оце туды, де умырае його пидбыта матиръ, де мучыться сестра, де...

— Ахъ, немае кинця тымъ мукамъ!—скрыкуе Трублаевычъ и прокыдается видъ думъ.

Въ вагони темряво. Все сире: и стины, и люде, и навить самый свитъ лыхтаря. Тютюнныі дымъ хмарою навысае надъ людьмы. А люде, мовъ пидбыти, посклякалы якъ попадя, и ти сплять, ти дримають. Онъ тильки, недалеко, загорается хвылына одъ хвылыны червоный огныкъ видъ цыгаркы. Тамъ у затинку сидяще двое якыхся людей и стыха балакаютъ.

„Объ чимъ воны размовляють?“—думае Трублаевычъ, и зновъ думкы, свои власни думкы, оповывають його.

Винъ не буревисныкъ, винъ не боецъ, винъ—обмиркованый чесный робитныкъ. Винъ вире, що поступъ людського жыття роблять не войовнычи поклыки буревисныківъ, а руки й мозокъ робитныківъ, уперта нескинченна ихъ праця, а колы треба й кровъ. Поступъ роблять людськи массы, яки еволюционируютъ дуже нескоро, дуже поважно, але певно, безъ повороту назадъ.

„Людськи массы... А ото що?“

Вікно биля його почервонило. Десь була пожежа. Винъ вдывлявся кризь скло и бачывъ тильки, що десь недалеко видъ зализныци въ сели пожежа. Винъ выйшовъ на кганокъ.

Пойиздъ бигъ по-надъ селомъ, що сидило десь въ балци, и тильки крайни хаты та верхъ церкви було выдно Трублаевычови. Горилы край села велики довги скрыты. Ихъ було килька и горилы ще тильки два ти, що булы перши проты витру. Згоряте уси. Людей не було выдно, и тильки собаки на сели пиднялы гвалтъ.

— Це пидпалъ,—сказавъ хтось зъ тыхъ, що тежъ выйшли зъ вагона.

— Панське добро горыть...

— Туды й дорога!

— Колы не намъ, то й не тоби!

Трублаевычъ оглянувся и побачывъ залыти червонымъ слевомъ облыччя мужыківъ. Вони сміялъся.

— А хиба не можна було зробыты такъ, щобъ було и йому й вамъ?—спытавъ винъ.

— Мабуть, що не можна!

— Эге, побалакай зъ нымъ!.. Отака розмова краща. Нехай почухається!..

— А колы-бъ вамъ зробивъ отtake хто-небудь, биднишъ за васъ, щобъ вы сказали?—спытавъ Трублаевычъ.

— Биднише нась немае.

— А може й есть... Подумайте.

— Э, що тамъ казать: теперъ такий часъ наставъ, що ничего не розберешъ!—озвався хтось зъ гурта и вси замовкли.

Пойиздъ лынувъ дали. Трублаевычъ увійшовъ у вагонъ. У його въ очахъ ще стояли червони жеручы языки полумъя и винъ ще не збувся вражиння бlyскучыхъ видъ пожежи очей отихъ людей, що стояли зъ нымъ на кганку вагона.

Непорозуминня й непорозуминня...

Тяжки непорозуминня.

Винъ зновъ сидивъ и думавъ свои думки, а колеса вагона выбывали:

— Непо—розу—миння!

— Непо—розу—миння!

И такъ безъ кинця.

— Колы-жъ мы вси порозуміємось?—спытавъ Трублаевычъ. Одповиди не було.

„Некультурный, темный народе, темный одъ верху до низу, ты звыкъ до тієї темряви, звыкъ до тієї нечисти, що опосила тебе, и ты не почувавъ ихъ. Хто тебе знає, чы ты й теперъ почуваешьъ ихъ, колы тебе збужено громамы гарматъ, збужено

тимъ, що выпущено кровъ зъ сотень тысячъ сынивъ твоихъ! Ты тильки почынаешъ ворушытысь и хапаешся за що попало, и бьешь, и топчешъ ворогивъ и друзивъ своихъ. Ты онъ справляешь Нероновськи огненни бенкеты и пускаешъ за витромъ добро, скоплене твоимъ же потомъ. А весною у тебе выдохне зъ голоду твоя худоба, и ничымъ буде тоби борозны вывесты на убогій, черезъ твій недоглядъ, ныви! Колы наука просвityть твій розумъ, бидный народе мій, колы ты навчышся цинуваты прыдання культуры и власну свою працу?“

И на ци запытання не нашовъ одповиди Трублаевычъ.

ЧАСТЫНА ДРУГА.

I.

Шырокий, обсаженый товстымы дупластымы вербамы шляхъ, що тягся видъ Кыїва до Москвы черезъ поля й лугы, горы й болота, лисы й узлисся, на хвылыну ховався въ невелыкому гайку, выхоплювався зъ його и йшовъ дали й дали, полямы й лугамы, въ далечинъ на пивничъ.

Неуважный подорожній ледви чы й помитывъ-бы, що то не звычайный пустопорожній гайокъ, а що въ йому ховається невелычкий хуторець.

Трохы остоronь видъ шляху, за молодымы соснамы й березамы, пидъ захистомъ старишихъ березъ, стоявъ невелыкій сиренъкій домокъ.

Винъ осівъ и похыльвся, немовъ зажурився, якъ стара підтоптана людина. Биля його, тежъ міжъ деревамы, стоялы старенъки стайнія, коморы, повитки й де-яки хливци. Все ховалось міжъ деревамы, и колы-бъ хто чужый поглянувъ на цей хуторець, то йому-бъ здалось, що оце подвирря забуте людьми й заростає лисомъ, якъ заростає бурьяномъ та травою яка забута непотрибна ричъ.

Усе здіймалось надъ нымъ вгору й тяглось до неба, тильки будивли дывыльсь въ землю, та ще довгый и трохы зигнутый, мовъ велике вудыльще, журавель биля колодязя згинавъ свою

суху шю внызъ и иноди нахылявся, щобъ дистаты цеберь воды
тымъ, хто живъ у цьому хоторци.

То було ридне гніздо Трублаевычівъ.

Людей у йому було дуже мало. Колы оце зимою стари березы гудили й скрипили вночи одъ витру й торкальсь, мовъ кощавыми пальцями, своими обмерзлыми звыслыми витами до стрихи домка, те торкання чули тильки стара пани й ії дочка. И имъ здавалось у таки ночи, що те прыйшли якись невидоми й зли велетни й добираються до ихъ.

Тоди у всіхъ трохъ панськихъ горныцяхъ горило всю ничъ світло: палалы передъ старымы почорнилымы образамы велыки лампадки зъ рожевого, червоного й синього скла. Гнатыки въ лампадкахъ стыха потрискували, и огники пидстрыбували, и видъ того по стинахъ бягалы рожеви, червони й сини смуги видъ винцівъ лампадокъ.

Звычайно кожну ничъ горила тильки одна червона лампадка въ бильшій кімнати — зали, уси-жъ три запалювались въ отаки неспокійни ночи.

И тоди й стара пани, й ії дочка ридко колы спалы й бралы до себе въ горныци зъ пекарни свою служницю, вдову Петровну. Въ пекарни зоставався тильки наймыть Терешко. Але зъ Петровны було мало пуття: вона заразъ засыпала и гучно на всяки голоси хропла. Та уже й те хропиння нагадувало, що въ хати есть людина, и не було такъ моторошно, якъ самимъ.

Въ таки ночи й старий Кудлай бувавъ неспокійний и бигавъ кругомъ хаты, и гавкавъ; а не то — сидавъ проты витру на прычилку и довго й тяжко вивъ.

Винъ вивъ, а маты зъ дочкию слухали те выття и млилы зо страху й передчуття чогось невидомого й страшного.

— Шуро, — казала маты дочци, — збуди Петровну!..

Та торсала ії за плечи, або за голову.

— Га?.. Що?.. — прокыдалась Петровна, сидала на своїй постели на рядыни биля грубы и довго й гучно чухалась.

— Чого то Кудлай такъ вые? — пыталась пани.

— Га?..

— Чого, кажу, Кудлай такъ вые?..

— А хто його знае! — одмовляла Петровна, на хвилину покинувши чухатись и немовъ прыслушуючись до Кудлаевого голосу.

— Чуешь?

— Та чую. Це мабудь вовки ходять биля Кордубовки.

— А у насъ все позапирано?

— Позапирано.

Петровна сидила яку годыну, опершись спиною обь грубу, й куняла, а потимъ важко зитхаочы, зновъ лягала на свое лижко й раптомъ засыпала.

А Кудлай вывъ и вывъ...

— Га-ву-у-у!.. Гавъ-гавъ-ву-у-у-а-а!.. — выводы винъ, почынаочы зъ горы, й зводячы нанызъ и напрыкинци позихаочы, мовъ сылкуючысь забутысь журбы, досады, а найголовне—бездилля.

— А, бодай ты здохъ! — кризъ сонъ бубонила Петровна, перевертаочысь на другой бикъ.

Сумно и моторошно було жыты на хутори завжды, а колы почалась війна й посталы скризь разрухи, колы спалылы поблызу сахарню, и дымъ пожежи по долыни рички дійшовъ и до гайка Трублаевычивъ, засивъ у ньому, заволикъ небо, потемнывъ сонце и мовъ уже й не покыдавъ хутора, то стало ще сумнище, ще моторошнише. Той дымъ гнитывъ душу старои пани й панны: падять сахарни, будуть палить и ганивъ. Прыйде вночи зъ Кордубовкы Хома Гайдунъ, або отой мужыкъ, що прывозывъ вугилля, визьме жмутъ соломы, заткне пидъ стриху якого-небудъ хливця та й пидпале. Що ты будешъ тоди робыть?..

А Гайдунъ такий.

„И на що я тоди усылювалась, щобъ винъ мени перевизъ ту копу, що була найблыжче до Кордубовкы?“ — думала теперъ по почахъ пани: — „Знаю, що туды позносивъ кращи спопы, зпаю, що й спопы понавязувавъ велыки... та пехай-бы вже бувъ забиравъ соби!.. У його симъя велыка, а я-бъ не забиднила. Такъ отъ пиды-жъ ты, — якъ на грихъ!.. „Ну попомъятаешъ мене!“ — сказавъ, та ще й налаявъ гыдко, якъ тильки може роздратований мужыкъ.“

И пани боится, що той самий Гайдунъ спале іи хутиръ. Пидійде до хливця, де коровы, тай запале. И колы Кудлай вые въ другому кинци осели, вона часто думкою прохае його: „побижы до коровыка й по-за коровыкомъ и подывысь, чы тамъ немае Гайдуна. А ще краще було-бъ, колы-бъ увесь гайокъ обглядинъ: може винъ де заховався тамъ мижъ деревомъ.“

Це одни думки, а други про Андрыка.

Тильки-тильки выйшовъ хлопець на офицеры, якъ тутъ почалась ота проклята война... Бильше пивроку що-дня ждала маты, що отъ-отъ надійде лыстъ видъ Андрыка, що забирають його на войну. Уже килька разивъ пысавъ винъ, що тягъ жеребъ,

та все выпадало счастливо, а въ осены й повидомывъ, уже зъ Москвы, що пойхавъ на войну своею охотою,— „бо такъ краще буде“.

Спачатку, якъ громомъ ударыла матиръ ця звистка: своею охотою пишовъ на войну іи хлопець, іи Андрыкъ, такой молодый, такой палкий на гневъ и на ласку! Винъ буде убывать и його убъютъ... За вищо, на що?...

И вона довго думала, цили дни й ночи, сбъ тимъ, що прымусило його зробити такъ, и слова: „такъ краще буде“ — свердломъ вертили ій мозокъ и мовъ коженъ поворотъ того свердла болемъ одгукався въ іи серци.

„Такъ краще буде“.

Кому?

Йому, Андрыкови.

Чымъ саме краще буде?

Нэ це одповиди не було...

Що жъ кынulo його зъ тыхого Бресь-Литовська отуды на Шахе, въ якесь тамъ Сяо-кишин-пу?

Бажання славы? Такъ ще зъ початку войны було видно, що у насть не буде „славныхъ“, та й якои славы може залучить соби пидпоручыкъ-пихотынець, це гарматне мясо!.. Може винъ соби придобати калицтво, хворобу на ввесь викъ, або смерть... Може доскочыты якогось хрестыка, чы ордена. Але на вищо вони йому.

Ни, не за тымъ пишовъ Андрыкъ на берегы Шахе.

Може винъ пишовъ на войну зъ сорому, шобъ не йисты даромъ казъонный хлибъ?.

Такъ хиба мало дармойдивъ сидѣть по всякихъ посадахъ, по всякихъ закапелкахъ службовыхъ? Спершу треба гнаты до роботы генераливъ та адмираливъ, полковыкивъ та капытанивъ, а пидпоручыки не багато дарового хлиба зіидять.

Ни, щось друге, щось інше погнало Андрыка на войну.

И серце матери, жиноче серце говорыло, що то мусыть буты кохання, несчастныве, незадоволене кохання...

Це такъ.

Недаромъ винъ порывався зъ Брesta въ Кыивъ, недаромъ винъ пысавъ ради снi листы зъ Кыива, колы йому довелось на три дни попасты туды.

Кохання!..

Несчастне кохання!

И маты проклынала ту невидому кыянку, що заступила собою свить Андрыкови. Але рятунку зъ того не було ніякого. Андрыкъ уже бувъ на Шахе: двадцять одынъ день стоявъ на попереднихъ позиціяхъ, у окопахъ, и двадцять одынъ день въ резерви.

Вона прохала, щобъ винъ пысавъ ій все, все, що доведеться йому зазнаты, и винъ слухався, й пысавъ. И ти листы його иноди були схожи на предсмертну сповидь.

Маты розумила и... плакала, гирко плакала надъ тымы писанимы оливцемъ листами, що-дня перечитуючи ихъ вси, видъ першого до останнього. Вона черезъ ти листы пережывала зъ сыномъ вси його вражиння, душою була зъ нимъ на позиціяхъ, чула свистиння куль и пострили гарматъ.

Найбильше дорогий ій бувъ листъ видъ третього лютого, зъ Лин-чин-пу, въ якому сынъ росповидавъ про походъ на попередні позиції. Ось частына його.

„Недавно я пысавъ вамъ и заразъ зновъ пышу, бо сижу въ окопахъ, робить ничего, спать неможна. Якъ пышешъ, то скорише мышае часъ и не такъ сумно.

Першого лютого мы вдруге прыйшли сюди, на попередню позицію, зновъ на 21 сутки. Не скажу, щобъ я йшовъ сюди безъ заохоты. Навпаки. На биваку я одпочывъ и вже починавъ сумуватъ безъ дила. Тутъ же зновъ нервове, небезпечне життя, близькість ворога и почуття и въ соби самому ворога отыхъ людей, що сидять впереди за своїми окопами. Якъ це не есть ненормальне, але це захоплює всього, прымушує бути на сторожі, бо й ми й вони зійшлись сюди для того, щобъ ударити зъ усієи силы и вийти зъ бою переможцями,abolягти трупомъ.

Одступать не будемо, вже досить одступали. Прынаймни, я не покажу ворогови спины. Ци окопы будуть моєю могилою, и я вже встыгъ полюбity ихъ.

Я мабудь николи не забуду мого першого прыходу сюди, на цю позицію. Це було, якъ я вже пысавъ вамъ, двадцятого декабря. Въ цей день нашъ полкъ повиненъ бувъ ити въ окопы, щобъ зминити другий, нашою жъ бригады. Выступати було проказано въ 8 годинъ увечери зъ бывака, за чотыри верствы, на позицію. Въ сімъ годинъ мы повечеряли, погасили огни, одяглися и выстроїлися въ походъ. Въ висимъ рушыли. Полкъ витягся трохи чи не на версту. Було темно й холодно. Спочатку люде перемовлялися, пересміхалися, курячы цигарки та трубки, та крекячы підъ двохпудовимъ знаряддямъ.

Тыло... Выстреливъ ще не чуть. Чутно тильки тупання чобить по мерзлій землі, та брякання казанківъ. Розмова потроху затихає, погасають огнишки видъ папирошъ та трубокъ, —чується близькість позиції. Пройшли верстъ дві зъ половиною і прыпинились. Це голова колони підійшла до „ходу сообщенія“. „Ходъ сообщенія“ — це ривъ, що скрітно веде до позиції...

Здалека стали долітати глухи згуки вистреливъ. Виглянувъ місяць, стало видно, але туманно. Зморени салдати поприсидали на землю одпочити. Тыло. Тильки иноди чуты здергане казанкія застуженыхъ. Нарешти зновъ рушыли, і мы по одному стали входити въ ривъ. Ривъ дуже вузький, і навантаженому салдатови доводиться ити бокомъ.

Стало чуты вистрелы близьче й близьче... То луною оддавались перекаты выдержаныхъ залпивъ. Туманъ розвіявся...

Але ось прозычало щось зовсімъ поблизу, свиснуло друге щось ще близьче. Хтось застогнавъ... То ворожа куля найшла свою жертву. Раненого витягли зъ рову, поклади на носилки, і санитары понесли його назадъ. Рушыли дали. Вистрелы чутнише, кули верещать все частище й частише. Салдати нахиляються въ рови, ховають головы. Тыло, і тупотиння не чуть, тильки дзвенять казанки, бьючись объ стіни рову, а кули свистять все частище, все ризноманітніше, кожна на свій ладъ. Інша — зовсімъ якъ дытина, плаче, друга прогуде, мовъ чмиль, третя просвистить ризко й коротко, а ще якась прымусить, несподівано зъ трискомъ ударившись въ насипъ, здригнувшись усімъ тиломъ.

Салдати поприсидали въ рову. Бильшистъ зъ ихъ налякані. Моторошно...

Нарешти вистрелы чуты зовсімъ близько. Вони доносяться і спереди, і зъ боківъ. Це мы прийшли до позиції. Ввіходимо по одному въ окопъ. Винъ глыбішій і ширишій.

Мисячно, морозно. Біля попередньої стінки окопа стоять, притиснувшись, якісь тіни у фантастичній одязі. Вгори надъ ними якісь світляни плями, въ тихъ плямахъ вибліскують довги палыци. Коли це разомъ: т-трахъ!.. — надъ самимъ ухомъ, ливоручъ, праворучъ... И гулка луна покотилася по-за окопами гуркочучими перекатами...

Оде і есть позиція. Фантастичні тіни — салдати, позакутани видъ холоду въ ковдри; ясні плями — бойници; блискучі палыци въ ихъ — рушници, а гримъ — то залпъ і луна поза окопами по річці Шахе, де мы теперъ стоимо, і де, якъ колись

наши предки на Каяли, пьемо и упываемось червонымъ выномъ. Тутъ у мырный часъ ридко який день мынае безъ забытого.

Ось вона попередня позиція — оселя смерти! Тутъ усе въ іи влади!... Тини — то іи слуги, знаряддя въ виконцяхъ — то іи зброя, а гримъ — іи прыговоръ людямъ іншого колира кожи другои нації! Тутъ все іи власництв! Тутъ вона царствуе, и пахне тутъ тильки нею!"

Колы маты дочытувала лыста до цього мисця, то слзы градомъ ринулы у неи зъ очей. Вона падала головою на стіль, обгортала іи рукамы и, рыдаучы въ голось, выгукувала страшни прокльоны тымъ, хто наклыкавъ оте несчастя, хто выклыкавъ оту страшну царыцу зъ іи проклятого лигва...

Колы проходыла перша гостристь болю, горя й гниву, вона чытала дали.

„Въ окопи пахло трупамы, бо його вырыто на мисци, що видоме теперъ пидъ назвышемъ мисця бою на Шахе. Тутъ безличъ трупивъ, такъ-сякъ зарытыхъ у мерзлу землю, а багато есть и зовсімъ незарытыхъ..

Въ багатьохъ мисцяхъ въ окопахъ зъ земли высовуються, то нога въ рваному чоботи, то закацубла рука въ сирій салдацькій шынели...

Якосъ пидъ тымъ мисцемъ, де салдаты варылы соби чай и розигривалы обидъ, знайшовся такой трупъ. Довидалысь про його тильки тымъ, що видъ огню нагривалась земля и трупъ почавъ гныть!"

Тутъ зновъ слзы почыналы душыть бидну матиръ, и вона зъ новою сылою гниву и видчаяння выгукувала:

— О, будьте вы прокляти!.. Чомъ васъ земля не поглыне?...

— Бидный, бидный!.. — прымовляла вона згодомъ, держучы въ рукахъ змоченого слзыамы лыста и похытуючи головою, и не можна було розибрать, кого вона жалила — чы сына, чы того салдата, що на його трупи розводылы огонь и варылы чай.

Дочка умовляла іи, але вона не слухала тихъ умовлянь. А колы счынывся страшный Мукденський бой, колы въ руки японцевъ попалы ти окопы, зъ якыхъ Андрыкъ обищався не одступати назадъ, горю матери й слзыамъ не було краю.

Терешко теперъ йиздывъ що-дня верхы за симъ верстъ у Степанивку на почту за лыстамы й газетамы. Газеты приходылы, а лыстивъ не було. И въ газетахъ тыхъ тильки й було розмовы,

що про Мукденський розгромъ... Та стара пани бильшъничого й не чытала, якъ про войну. И скризь вона шукала звистки про десятый Новоингерманландський полкъ, але звистокъ не було, и вона не знала, чы його выбыто весь, чы винъ попавъ у полонъ, чы утикъ за Телинъ.

Вона вже ледви ходыла по горныцяхъ, а на дверъ и зовсімъ не выходила. Усе сидила биля викна и до смерку ждала, чы не майнє мижъ березамы постать Терешка, чы не прывезе винъ нарешти листа або телеграмы видъ Андрыка.

А Терешко забарювався. Йому надобрило на хутори, и винъ загаювався и въ Степанивци, и въ Кордубовци, и просто на шляху, и заводывъ зъ людьми размовы. Винъ привозивъ багато новынъ и росповидавъ ихъ въ пекарни Петровни, а та переносила въ горныци.

Але не веселылы ти новыны панивъ.

Скризь по селахъ и хуторахъ люде радылись, якъ на весну буты зъ панамы и ихъ землею: чы браты въ аренду землю, чы не браты, а просто одбирали іи соби, а панивъ выселити кудысь инде, въ города чы що? Колы браты въ аренду, то яку цину платыты? Колы забраты землю соби, то якъ іи помижъ себе паюваты?

Ци й други звистки гнитомъ прыгничували серце старої пани, и одного ранку вона сама не встала зъ лижка: у неї видняло праву руку й ногу. И тоди на хутори зробилось ще сумнище, ще моторошнише. Одного разу писля цього Терешко вернувшись зъ Степанивки пьяный, спивавъ, лаявся и нахвалявся, що спале весь хутиръ, щобъ його й духу не було, попалить усихъ „бабивъ“, а самъ пиде руйнувати сахарни.

Отоди Шура й написала братови, щобъ винъ йихавъ на хутиръ.

Вона знала, що листы до Ивася доходить тильки на четвертий день, и выраховувала, колы винъ може прыйтихать. И колы пидходивъ той день, що треба було ждать Ивася, то передъ вечеромъ, сказавши матери, що выходе трохи походыти по двору, пишла зъ хутора у той край, звидкиль повиненъ бувъ йихати Ивась. Вона хотила побачытись зъ нымъ загодя и поговорити, щобъ винъ усе знати, що твориться дома, и бувъ обережний зъ матирю.

Шура вийшла зъ хаты и пишла на шляхъ, вийшла по ньому зъ гаю и стала, втопивши очи въ далечину, туды, де догоравъ вечиръ. Вечирнє червонувате проминня осяжало іи смуглія-

ве худе облычча, а чымалый морозъ надававъ іи змарнилій вроди молодости, и вона була въ цій хвыли дожыдання навить вродлыя, хочъ ій уже було пидъ трьдцять літь и вона загубила всяку надію на краще въ своему дивочому жытти. Вона була схожа на старшого брата Ивася: той самий ривный нисъ, згущени на перенисси бровы и дрибне пидбориддя.

Вона стояла, дывылась и слухала. Скризь було пусто, безлюдно. По билому снижаному полю чернивъ шляхъ. Снигъ бувъ великий и за зиму злигся на шляху твердою чорною крыгою. Въ Кордубовци на ничъ топылы хаты и хутиръ курывся десяткомъ дымаривъ. Вечирные проминня червоныло ти клубки дыму, и було любо дывыться, якъ його пасма тягнутся въ далечинъ, мовъ мелодія сумної, тягучої писни.

И на души у Шури було сумно и тривожно. Серце іи было сподиваннямъ чогось невидомого, що може скоро буты, може й зовсімъ не буты. Вона знесыlyлась душою за цю зиму, и зъ нею почалы траплятысь, спершу ридко, а дали частине, прыпадки, якихъ не було ранишъ николы: що-небудь зтурбувало іи, то несподивано підкочувався якийся клубокъ до горла, стыскувавъ його, и вона плакала, и сміялась. Потимъ вона почувала себе немовъ розбытою по всихъ суставахъ.

И вона боялась того клубка и завжды прыслушалась до себе,— чы не почынае винъ пидводытысь вгору. И теперъ ій здалось, що нибы той страшный клубокъ ворухнувся у неи въ грудяхъ, и вона одвела очи одъ дыму. Позадъ неи зъ другого кинця гайка до неи доносились мужычи голоса. Чуты було, що йде килька чоловикъ.

Шура похоплыво, мовъ дыка коза, вбигла назадъ въ гайокъ и прытаилась за густыми молодыми соснами. Вона вся обернулась въ слухъ, бо пизнала голось Гайдуна.

— Чого дывыться на другихъ,—роздратовано говорывъ винъ,— не хотять, то мы й сами зробымо!..

— Зробышъ тутъ?...—недовирлыво завважывъ хтось незнакомый.

— А вже-жъ зробымо? Не хотять Амосовци, змовымось зъ Степановцями,—однаково й тимъ земли треба.

— У ихъ багато своеї!

— Стильки жъ, скильки й у насъ, а Полупаенко лупыть зъ ихъ, якъ зъ ридного батька!..—зновъ почула Шура голось Гайдуна.

— Воно колы бъ увесь куть зговорывся, та узявъ усихъ панивъ въ лабеты, то це добре було бъ!—забубонивъ третій голось.— Усихъ бы ихъ, глытаякъ, у жменю взяты: Амосенка, Полупаенка, Шрама, Бордонос... та й оцю стару...

Шура догадалась, що говорять про матиръ.— Хочете, мовлявъ, буты жывымы й хлібъ йисты, то здавайте намъ землю по такій-о цини, а не хотите, то сами на себе жалкуйте!

— Ішо й казать!.. Та якъ-бы-жъ усымъ мыромъ...

— Змовымось. Уже на те пишло.

— А гарно було-бъ!..—зновъ забубонивъ третій голось и хрыпко засміявся.

Мужыки пройшли мимо. Це були Кордубовці, и Шури здавалось, що вона знає й того, що ото хрыпко сміявся: випъ такий патлатый, бородатый и ходе, мовъ ведмидь. Але уже въ гаю було темно, и вона не могла роздивитись. Та все одно: хто-бъ не говоривъ, а выходе, що Терешко правду казавъ Петровни,—мужыки радятся, щобъ одибрать у панивъ землю. „Ішо жъ намъ—зъ голоду тоди пропадать?“—думкою спытала вона оту юрьбу, що посунула по шляху, и злисть закыпила у неї въ серци.

— Прокляти!—гукнула вона имъ въ слідъ, почуваючи, що клубокъ уже котиться до горла.

И вона заплакала й зареготалась...

Колы заспокоилась, уже смерклось. На шляху не видно було й не чуть никого. Брать не прыйхавъ.

II.

Трублаевычъ прыйхавъ до-дому на другий день. Шура не встыгла вийти йому назустрічъ. Вилизши зъ саней и видываючись видъ Кудлая, що зразу не пізнавъ його, винъ увійшовъ въ горныци. Жыво роздягшись, пройшовъ у залу. Мати сидила въ крисли біля столу и, побачивши його, злегка скрыкнула и потяглась назустрічъ, але могла тильки повернути голову и простягти ливу руку.

— Слава Богу, таки прыйхавъ!..—говорила вона, пригортаючи синову голову до высхлихъ грудей и цилуючи його чоло й волосся.—Слава Богу!.. Бачышъ, яку заставъ...

И вона заплакала.

Трублаевычъ цилувавъ матиръ, піймавъ іи здорову руку й притиснувъ до своихъ устъ.

Що жъ це, мамо, зъ вами?.. Що жъ це таке?..—бурмотавъ винъ, сылуючысь здержаты слзы и не умючи зробить цього.

Бо и въ його мовъ щось увиравалось въ грудяхъ. Килька рокивъ винъ не бачывъ матери, ридко думавъ про неи, а по цилыхъ мисяцяхъ и зовсімъ не згадувавъ, и ось яку побачывъ теперъ.

— Мамочко, ридна! Що жъ це зъ вами?..

— Умираты збираюсь, сынку...

И обое плакалы въ зали, а Шура, зачувиши оти плачи, побигла въ опочивальню, зарылась въ подушки и душыла нымы рыдання и той проклятый, безглаздый свій регить.

Згодомъ заспокоїлысь. Смеркало. Петровна свитыла лампу. Прышла Шура зъ вохкымы видъ слизъ рукамы и лыцемъ.

— А мы ждалы тебе ще торикъ, якъ Андрыкъ прыйиздывъ,—говорыла маты, держучы сына за руку.

— Я и збираюся... Та якось не довелось,—одмовывъ Трублаевычъ и почувавъ гострый докиръ соби у тихъ словахъ матери и неправду — въ своихъ: винъ зовсімъ и не подумавъ тоди поїхаты до матери, колы вона звала його, бо йому тамъ, у тому великому камьяному городи, середъ його звычайныхъ знайомыхъ— друзивъ и ворогивъ, здавалось смишною сантиментальнистю бажання матери побачытысь зъ сыномъ, бажання іи зибрать биля себе всю свою сім'ю и пожыты вкупи килька день.

Теперь винъ почувъ важкий докиръ въ своїй души: який винъ черствый и эгоистичный. И, бажаючи загладыть свою провину хоть трохы, зновъ прыпавъ устамы до руки матери.

— Андрыкъ тоди дуже жалкувавъ, що не побачывсь зъ тобою,—казала матиръ, ослобоняючи руку и гладячы нею волосся сынове.—Хто його знае, казавъ, колы доведется побачытысь!

— Ничого, война скінчытся скоро—и винъ вернется.

— Э, колы-бъ!.. Та щось немае и немае видъ його звистокъ,—разомъ стурбовалась маты.—То листы пысавъ, обищавъ, що колы буде бой, то, якъ зостанется живый, подастъ звистку телеграммою. Та... ось и немае іи! Чуе мое серце..

Маты зновъ збиралась плакаты. Сынъ и дочка утищали іи. Але чымъ воны моглы умовыты іи, колы сумлиння вже засило и въ ихъ душахъ,

— Мы справымось въ бюро полоненыхъ, може винъ у полонъ попавъ,—говорывъ Трублаевычъ.

— Колы-бъ давъ Богъ! — якъ за соломынку хапается той, що утопає, скопылась за цю думку маты.

Сынъ обищавъ завтра-жъ напысаты въ бюро.

— Я выпысала вже й Вистныкъ Червоного Хреста,—тамъ есть спыски раненыхъ, хворыхъ и убытыхъ, але тамъ друкуются ще спыски за попередни мисяци, а тыхъ, що ляглы пидъ Мукденомъ, немае. Прынесы, Шуро, номеры сюды, нехай ще Ивась пергляне!

Трублаевычъ одмовыўся:

— На що, мамо?.. Колы вы не побачылы тамъ Андрыка, то я не побачу. Дасть Богъ, винъ жывый и скоро прышле звистку.

И вси замовклы. Кожень думавъ про свое. Лампадка стыха потрискувала й бlyмала пидъ образамы. Петровна погавала самоваръ. Трублаевычъ уставъ и почавъ ходыты по кимнати. Його зъ дорогы трохы морозыло и дрижакы иноди перебигалы по спыни. Маты водыла за нымъ очыма.

— То Андрыкъ, а туть мужыкы!.. — говорыла ѡона. — Таке выгадують, чого и зпоконвику не було. Хотять земли у панивъ видбирать.

— Ну, цього, мамо, буты не може, — сказавъ спынывшись проты неи сынъ. — Колы воны куплять панськи земли соби, то воны будуть ихни, або колы государство выкупыть ихъ у тыхъ, хто держыть ихъ теперь, то будуть воны государственни. Це було-бъ найкраше. Була-бъ такъ звана націонализациі земли.

— Ни, воны просто хотять повыганянь панивъ въ города, а землю подилыты помижъ собою, — схылывши голову набикъ и журлыво похытуючи нею, казала маты. — Я ще ось учора чула якъ Кордубовци змовляются зъ Амосовцямъ, Степановцямъ і другымы сами установыть арендну платню зъ десятыны.

— Це може бугы. У нась же тильки мужыкы й обробляють землю своимы рукамы. Не захотять воны орати и сіять, то земля стоятыме облогомъ, — паны сами іи не засіють. Отъ воны, колы справди змовляться, то й могутъ або зовсімъ не брати панськои земли, або даты за неи ту плату, яку сами захотять.

— А, бодай не диждалы того! — скрыкнула, спалахнувшы, якъ огонь, маты. — Цього николы не було й не буде!.. Зъ голоду попухнуть!.

Шура замахала Ивасеви рукамы. Винъ побачывъ, що необережно почавъ розмову, и що маты, хочъ уже й стара ѹй хвора, але зберегла ще вогонь своеи натуры и свои стари переконання.

— Ну, звычайно не буде, це тильки я такъ кажу, що воны хотятъ цього, — пробувавъ Трублаевычъ злагодыть розмову.

— Хотять!.. Мало чого воны не захотять! Про мене, нехай всю мою землю зайдять и мене саму зайдять: все одно умирать! Онъ уже садъ рубають... На тимъ тыжни индыківъ выкralы зъ хлива... Нехай жрутъ, — не подавлятся! И чого мене Богъ ранишъ не забравъ до себе, щобъ очи мои не бачылы того, що теперъ скризъ постало.

Гнivъ хворои разомъ перейшовъ у слезы.

— Нехай все забирають!.. Взялъ вже сына у мене, не вернуть...

— Мамо, мамо! — кlyкала, благаочы, дочка. — Заспокойтесь!

— Чого тоби тамъ: „мамо, мамо!”, Знаю сама, що твоя маты. Вырвалы вже зъ мене серце чужи, а ты дорываешъ, скыглышъ, надъ моею головою. Пишла-бъ краше подывылась, що тамъ у пекарни робытся!

Шура встала й покирно вишла, щобъ не дратуватъ матери, зъ хаты.

Трублаевычъ не знавъ, що йому робыть зъ матирью. Николы винъ не ходивъ бilla хворыхъ и не вмивъ ни пидступыты до ихъ, ни умовыты.

— Отъ що я тоби, сыну, скажу, покы жыва, — повернулась рищуче маты до сына: — выжене нашъ ридъ ота мужва видциль, вжене вона мене въ могылу!.. Тоди забирай оту плаксу до себе. Землю продай, за що не продасы, а продай отымъ, чы другымъ хамамъ, зрубай и продай и гай, увесь до деревыны! А хату и все спалы, щобъ и слида Трублаевычivъ отуть не зосталось. Бо все одно оти мугырякы це зроблять, та ще й васъ живымы попалять!..

Сынъ умовлявъ матиръ, доводывъ, що ничего того буты не може, що все згодомъ угамується, налагодытесь, але маты й слухать не хотила, і винъ, щобъ заспокоиты хвору, повиненъ бувъ сказаты, що выповнить іи волю.

— Щобъ и слиду не було! Жылы Трублаевычи, садылы гай, працювалы честно, і не мае ихъ, мовъ и не було!.. Нехай зостаються сами, нехай пожырають одне одного, нехай выпасаютъ свои нивы, нехай вырубаютъ свои сады, нехай попалять свои хаты!..

Трублаевычъ слухавъ слова матери и думавъ про те, який розладъ пануе мижъ людьмы и яке непорозуминня. Складалысь воны викамы зъ краплынь, зъ дрибныць, складалысь и зъ велы-

чезныхъ неправдъ, узаконялъсь кодексамы пысаннымы й непысаннымы и довелы до того, що люде-браты стали ворогамы одне одному, оправдуючи жорстоку латынську прыказку: homo homini lupus est. Чоловикъ для чоловика — вовкъ!.. И цей вовкъ не разбирае, кого винъ рве — правого чы вынуватого, здорового чы хворого, старого, чы немовлятко. Винъ почувае въ соби злисть и мае зубы и рвать що-попадя... И цей вовкъ сыдыть не тильки въ отыхъ темныхъ мужыкахъ,—винъ сыдыть и въ освиченыхъ панахъ, винъ сыдыть въ серци його умираючои матери.

— Мамо, та есть же Богъ!.. Вы жъ вирыте въ Бога? Хиба-жъ винъ попустыть, щобъ такъ було, якъ вы кажете?

Сынъ сказавъ ци слова якъ звычайну фразу, не надаучы ій ніякои вагы, але його слова упалы на серце матери, якъ вода на огонь. Вона разомъ стышлася и зновъ заплакала, але вже тихо, покирно.

— Не допустыть Богъ до того, не допустыть!..

Маты плакала, а сынъ мовчавъ, суворый и замысленый.

Кудлай бигавъ пидъ викнамы й гавкавъ.

Зимова ничъ зайдла скоро. На хутори лягали спать рано и писля чаю й короткои вечери погасылы світло. Горилы тильки лампадки.

Трублаевычъ роздягся и лігъ на лижко, але заснуты не мигъ: и лежавъ, и прыслушався до гуківъ затихлого домка, и перебиравъ згадкы и вражиння прожитыхъ днівъ и часівъ.

Йихавъ винъ до дому и тильки й чувъ размовы, що про войну та повсюдни розрухи, и никто не бувъ задоволений зъ тієи войны и зъ тихъ розрухивъ; и коженъ пытався: на що-жъ воюватъ, колы та война зовсімъ зайва и въ той часъ потрибує такихъ страшныхъ жертвъ? чому счыняються скрізь оти розрухи, зъ якихъ немае ніякои корысти ни жертвамъ, ни тимъ, хто бье, грабує, убыває? На що це все? И вси почувалы, що одна тому прычина, але якъ ін одсунуты геть? И теперь, лежачы въ постили, Трублаевычъ почувавъ, що словомъ „непорозуміння“, яке часто прыходило йому до думки въ останні часы, не можна розв'язати такого складового й великого пытання, котре поставыў на чергу часъ. И ця великість и складовисть пытання лякала його. Безперечно, що ридный край пережывавъ якийся глыбокий и ще добре недизнаний процесь. Стара будиця трищата по всіхъ скрипахъ, зрывалысь штукатурка, дошки и цеглыны и быly все, на що падалы, але що збудується зновъ и якъ того винъ не

мигъ сказаты сobi, и не мигъ цього сказаты нихто, бо це залежало видъ дуже багатьохъ прычынъ и умовъ, сполучыты яки могло тильки жыття.

Зъ гиркымъ почуттямъ думавъ Трублаевычъ про те, що такъ просто здавалось и йому, и його знайомымъ, — усимъ отымъ Зембулатамъ, Билогрудамъ, Говорецькымъ, Загорянськымъ и другымъ, кого винъ знавъ, — на-ново перебудовати всю имперію. Здавалось, що досыть тильки выробыть порядний основный законъ и выпустыть його зъ видповиднымъ манифестомъ, якъ усе пидъ сонцемъ и мисяцемъ обновытся и вси будуть задоволени й счастливи. И теперъ винъ бачывъ, що не такъ то це просто, якъ здавалось, и що доведется новому ладови жыття переступыть черезъ багато трупивъ, насампередъ черезъ трупъ його-жъ матери, його сестры...

Такъ винъ думавъ. А зъ другого боку поставала інша думка: що-жъ зъ того, що на шляху поступу стринутся трупи, — це зовсімъ нормально, це трапляється що дня! Це такий законъ жыття, що на трупахъ знесыленихъ организми зростають нови, молоди й сильни организми.

Колы такъ, то чого журитись?

Проты прыроды йты не можна.

А укорочувати вику ридній матери, а мучити сестру — це те-жъ законъ прыроды?..

„Ta не я-жъ це роблю, це робыть само жыття“, — утишавъ себе Трублаевычъ, а другий злисний голосъ звидтиль, де третивъ його мозокъ, стыха показувавъ: „робыть жыття, але й черезъ тебе... й черезъ тебе, й твоими руками!“

Знесылений, винъ бажавъ-бы ничего не думати, заснуть, тильки заснуть. Але сну не було. И зъ заздристю винъ згадавъ, якъ тоди, колы пойездъ йихавъ поузъ пожежу, його сусидъ, товстый обрубкуватый крамаръ, розбуженый другими пасажирами, тильки клыпнувъ очима на червоне вікно й зновъ засипъ и захрипъ, схылывши голову на груды. Що йому та пожежа, аби винъ самъ не горивъ!

Трублаевычъ завидувавъ йому, але въ той же часъ той самий злисний голосъ шепотивъ: „нехай винъ буде прокляти, отой крамаръ, бо черезъ такихъ шкуродеривъ и повстає усе оте, що теперъ твориться!“

А винъ самъ, винъ, Иванъ Трублаевычъ, у тимъ не повиненъ? Винъ хиба не кинувъ ни одного каминця пидъ колесныци

святого бога братерства, ривности й любови? Хиба винъ не впустывъ не однієп капли отруты въ чашу людського счастя?..

И винъ застогнавъ.

— Ты не снышъ, Ивасю?

— Ни.

— То прыйди до мене.

Трублаевычъ накынувъ одижъ и пишовъ до матери.

Въ рожевимъ свитли видъ лампадки, схылывшись у крисли на подушки, сидила маты, така знесылена, така покаличена життямъ, хворобою й думамы, що серце сына обкыпило кровью, колы винъ теперь глянувъ на hei. Йому захотилось сказать ій щось гарне й высоке, зигриты іи душу огнемъ надії, прыголубыты іи болюче тило, але винъ бувъ безсылый зробыты це и тильки взявъ маленький ослинчыкъ, тыхо сивъ биля нигъ іи й прыгорнувсь до іи колинъ.

— Я вамъ такъ не буду давыть?

— Ни.

Мовчалы килька хвылынъ.

— Ивасю? — тыхо й ласково озвалась маты.

— Чого, мамо?

— Чому ты не скажешъ мени ничего про себе? — спытала вона, стыха шукаючы його чола своею теплою рукою.

— Що жъ я вамъ скажу? Жыву покы-що звычайно, на долю не нарикаю...

— Ну, хочъ це гараздъ.

Зновъ замовклы. Тыхый настрій заволодивъ обома имы.

— А одружытысь немае думкы?

Ивась здригнувся.

— Ни, мамо,

— Шкода, шкода... часть мынае.

— Знаю, мамо, але така моя доля!.. Треба ще переждаты.

— Одружысь, Ивасыку. Визьмы соби гарну, зъ добрымъ серцемъ дивчыну. Любы іи й бережы, якъ зиницю ока, й вона тебе любытыме й берегтыме...

Маты помовчала.

— Якъ-бы мени хотилось побачыты твоихъ дитокъ! Здається, що колы-бъ побачыла ихъ, то й умираты було-бъ легше.

Зновъ мовчанка.

— А Андрыкъ, безталанный, мабудь не стривъ... свои доли. Мени здається, серцемъ чую, що черезъ свое кохання несчастливые винъ и на войну пишовъ.

— Хто його знае, мамо! Всяко бувае, — зітхнувъ синъ згадавши про свое кохання, про свои мрії про будучыну. — Може такъ и краще, — сказавъ винъ, думаючи про Любу.

— Ішо краще?

— Та такъ, якъ въ жытти складается.

— Богъ його знае.

Лампадка блымала. Въ хати було тыхо, спокій заволодивъ усією истотою Трублаевыча, и йому такъ захотилось усе, усе потыху, якъ на сповиди, росповисты матери. Але винъ здержалася, Нашо накладаты на іи побыту душу ще нови раны? Доволи ихъ, и такъ. И винъ мовчавъ.

— Мамо, — спытавъ винъ перегодомъ, — чы до васть йизде який-небудь ликаръ?

— Бувъ разивъ зо два докторъ зъ Степанивкы, та бильше я вже за пымъ и не посыдала.

— Чого жъ такъ?

— А!.. Все одно умират!

— Якъ же такъ, мамо? Такъ неможна, треба личытись, то вы зновъ одужаете. Я оце, покы побуду биля васть, то нехай винъ йизде. Може вамъ и лікивъ небагато треба. Знаете, шо? — спытавъ винъ помовчавши, — якъ выдужаете, то я васть зъ Шурою заберу до себе. Найму гарну кватырю, заведемо свое хазяйство и будемо жытъ. У мене въ одпочынете.

— Одпочыну въ могыли... А хутиръ же якъ? Та тутъ на день тильки выйидь, то не зостанется ни трисочки. Растягнуть!

Въ старій хазяйщи зновъ прокынувсь хазяйський инстынктъ. Вона не могла и въ думци того допустыты, щобъ старе насыжене гніздо Трублаевычівъ зосталось безъ догляду. И вона уявила себи, якъ мужыкы розоряютъ повиткы, хливы, ламаютъ хату... Гайдунъ ломомъ зрывae дошки зъ помосту... А тамъ рубають садъ, рубають березы, сосны, зрубають и ти тры ялынкы, що вона недавно посадыла и вони вже пишли въ ростъ.

— Ни, кыдатъ хутора неможна.

— Тоди — продать його!

— И продавать шкода. Не викъ же жытъ у тебе Шури... Може знайдется такы порядна людына. Силы-бъ на хутори, хазяйнувалы. Ни, продавать неможна. Хто знае, шо буде дали. А тутъ все-жъ такы якъ-ни-якъ, а свій прытулакъ.

Вони сядылы й размовлялы, й миркувалы, якъ буты дали. И Трублаевычъ поришывъ неодминно заклыкаты ликаря и личыты и матиръ, и сестру. Бо и сестра нездужае. Вона звелась нинацо.

Обомъ имъ треба полагодыты нервы. Треба побалакаты й порозумитись зъ мужыкамы, давнимы арендаторамы земли, даты имъ якись вильготы, заспокойты ихъ и матиръ зъ сестрою. Треба довидатись про брата — чы въ бюро полоненыхъ, чы въ штаби полка.

И винъ поклавъ завтра вранци напысать листы туды й туды, самому пойтихать на почту въ Степанивку и зайтихаты до доктора, роспытатись у його про материину хворобу и заклыкаты, щобъ йиздывъ частише и якъ слизъ узялся за лики.

И колы винъ згадавъ про почту, у серци въ його ворухнулась солодка надія, що може винъ тамъ знайде й листъ видъ Любы... Але ни, цього буть не може: дуже мало мычул часу. Листъ, колы-бъ Люба й зразу напысала його, не мигъ бы назавтра дійти въ Степанивку.

И винъ выраховувавъ, колы саме може прыйти листъ, и думка про той листъ и про Любу вже не покыдала його, колы винъ попрошався зъ матирю й пишовъ спать. Зъ журбою винъ думавъ про Любу и почувавъ, що кохає ін, якъ и кохавъ, колы ще не бильше. И йому хотилось вирить, що все те, що сталося за останній часъ, мынется, забудеться, що колы винъ вернетса зъ одпуску, то вже побаче Любу на воли, и мижъ нымы будуть таки сами видносыни, яки були й до самыхъ останнихъ часивъ. Винъ одружытись зъ нею й берегтыме ін, якъ казала маты, мовъ зиницю ока. Бо винъ любить ін, винъ кохає ін, винъ дыхать безъ неї не може...

Який винъ буде счастливий, колы все зновъ налагодытса!

И винъ заснувъ зъ думкамы про Любу.

III.

Снигъ. Мабуть уже останній снигъ стиха спадавъ зъ тмінного неба на землю. Винъ падавъ великими пухкими клаптями и скоро побилывъ усю землю й лиски, и крыжану стежку, де текла Кайданка. Винъ скоро облипивъ и Трублаевыча, що йшовъ по Кайданци туды, де вона втикає въ Удай. Це було не такъ далеко, — версты три, и Трублаевычови заманулось пійти подивыться на знайоми мисця.

Йому хотилось надыхатись свижымъ повитрямъ, почувати себе вильнимъ, побуты самому зъ собою. Хогилось позбавытись хочъ на який часъ турботы й думъ, що обсила його голову и

стыслы іи важкымъ гнитомъ. Бажалось воскресыты свое мынуле, безтурботный дытчай викъ, ту давню любу годыну, що такъ скоро мынулась, одійшла у якусь далечинь.

Винъ шовъ по льду рички. Вона вылась по лукахъ, а потимъ по лису, згыналась у каблучку и потимъ выривнювалась, щобъ зновъ закрутитись у другий бикъ, и такъ безъ кинця. Ци закруты дуже удовжуvalы шляхъ до Удая, куды хотилось дійти Трублаевычови, але винъ не жалкувавъ, що не пишовъ прямую дорогою. Йому любо було скорытысь прымхамъ малон рички, довиритись ій и йты слиздъ за нею туды, де вона йшла. Здавалось, що чымъ бlyжче бувъ Удай, тымъ бильше Кайданци не хотилось пидходить до його, и вона плуталась и ухылялась, ховаочись за горбами, крючясь попидъ деревами.

„Ричка не хоче,—думавъ Трублаевычъ—скорытысь немынучисти—злытысь зъ Удаемъ; ій люба й дорога своя индивидуальнистъ, своя окремистъ. Бо колы вона зильется зъ Удаемъ, то іи вже не буде: буде тильки Удай. Але й Кайданка потрибна“.

И Трублаевычъ, обережно йдучи по крызи и не скыдаочи зъ себе свижого вохкого снигу, думавъ про те, що соціальні коммуныстычни принципы, — яки вони на перший поглядъ, а для молодижи особисто, не зваблыви, колы ихъ доводить до краю, маючи на мети свободу людьску, — заведуть зновъ такы въ неволю, звяжутъ окрему индивидуальнистъ волею бильшости, волею громады, яка николы не може стояти на ривни интеллектуального розвитку окремыхъ бильшъ меньшъ выдатныхъ и оригинальныхъ по своїй духовній организації одыныць. Винъ прыгадавъ не такъ давно утопію Беллами. Въ який бы то соціальный манастиръ обернувся свить, колы-бъ така утопія здійснилась!

И Трублаевычъ зъ замылуваннямъ стежывъ за тымъ, якъ Кайданка выбирає соби шляхъ, по свой уподоби. Ось вона прыгорнула до правого берега, пидмыла його, оголыла каминня и заразъ же подалась ливоручъ и розплылася чымалымъ плесомъ биля старого крислатого дуба. Обійшла крипку позицію, що занявъ старый велетень, и подалась дали, мольовнычно роблячи закруты.

— Яка гарна, оригинальна ричечка,—сказавъ Трублаевычъ,— а панъ Беллами запевне замисть неи вырывъ бы ривъ, прямый, якъ аршынъ. И було-бъ у йому воды горобцю по колина, а тутъ онъ бачъ!..

Винъ дійшовъ до чымалого чистого плеса. Струнки сосны стояли на його берегахъ, а одна пидмыта водою соснына похыльлася, щобъ може зъ першою повидью зовсимъ упасты.

— „Вона загыне,—думавъ Трублаевычъ,—але колы-бъ по-
чаты рыть ривъ, то хиба меньше було-бъ треба выкорчуваты
деревъ? Не треба зъзюваты жыття якымысь вузькымы, прямымы
доктринамы, не треба класты його на Прокрустове лижко...
Не треба жывый организмъ заковувать у кайданы, — треба
тильки допомагаты йому вильно й видповидно до його пры-
роды розвыватьсь. Жыття есть найбильшыи и найгеніальнай-
шыи творецъ.“

И заразъ же други думки, якъ тинь одъ первыхъ, посталы
передъ Трублаевычемъ. Думаты такъ,—це-жъ не морально. Це-жъ
дозволяты кожному робыты те, що йому самому здастся ко-
рыстнымъ. Це-жъ оправдуваты той устрій, той *status quo*, що
загальмувавъ на довги часы розвитокъ цилого народу, сотни
народивъ. Це-жъ даваты власть сильному надъ кволымъ!

Ни, не такъ. Повинна десь буты середына, повиненъ буты
якийся прыродныи законъ, який управлявъ бы жыттямъ. Законъ?
Винъ есть. Дарвинъ каже, що це боротьба за істнування,
те-жъ саме латынське *homo homini Iuris est*.

И зъ цимъ Трублаевычъ не мигъ помырыться и почувавъ,
що винъ стоить на якомусь роздорижжи, що винъ бачить два
таборы суспильства—старий, отой що сточывъ Россію мовъ ша-
шиль, и новый, що хоче сцилкыти іи. Серце Трублаевыча цилкомъ
належить до другого лагеря. Але що, якъ проводыри цього лаге-
ря почнуть заковувать жыття на зразокъ Беллами въ нови кайданы?
Цо, колы новый ладъ заводытимуть ти сами генералы —
бюрократы, тильки одягшись у либеральни маски?..

И зновъ у Трублаевыча гострымъ болемъ одгукнулась стара
думка: „у тебе немае виры, ты—маловирный, ты—не гарячый и
не холодный!“

То правда, винъ маловирный и це винъ чуе на кожному
ступни. Отъ и вчорашия размова зъ докторомъ. Яка непереможна
вира въ краще жыття мистытся у тому маленькому, смуглівому,
бородатому чоловичкови! Винъ вирыть, що оце безголовья—война
и повсюдни розрухи — скинчытся добромъ. Учора воны йихали
на хутиръ и розмовлялы про це.

— Знаете, що я вамъ скажу? — говоривъ докторъ.—Мени
оце все нагадуе весняну повидь. Довго була скута земля моро-
замы, все на ій омертило, занимило, и багато назбиралось уся-
кого смиття и те смиття змишалось зъ снигомъ, прыбрало соби
всяки формы. Але ось иде весна. Потроху-помалу росковуе во-
на землю, ламае крыгу, уже потеклы мутни, але жави, говирки

струмки скризь, скризь! Точать воны й пидмывают все, що не стринется имъ по дорози, злываются до купы... И тоди ревуть, бурхаютъ, ламають все, що трапытся на ихъ шляху, и несуть геть впередъ и впередъ. Несуть усю нечысть, зрываютъ и заносять и плодючу землю, не разбираючи правого и вынуватого. Ну, а въ кинци всього, знаете, буде май.

И будуть ясни й небо, и земля!

Докторъ засміялся.

— Бачыте, навить у мене виршъ вырвався!—сказавъ винъ.

И Трублаевычъ засміялся и мовывъ:

— Колы-бъ то такъ було! А що якъ небо буде ясне, а землю замисть крыгы вкрынуть туманы?

— Ну, туманы не страшни; ихъ сонце живо розжене!

Якъ завыдувавъ тоди, та й теперь завыдуе, Трублаевычъ тому докторови, його ясному свитогляду! Счастыва людина! И винъ намирывся поблыжче зйтись зъ цымъ чоловикомъ, покы буде па хутори.

Винъ ище йшовъ по Кайданци, але уже бачывъ іи кинець, и передъ нымъ разгорталась панорама горыстого правого берега Удая. Тамъ, по кряжу, стоявъ лисъ и тягся безъ краю до самого обрію въ далечинъ, туды, куды йшовъ Удай. И площа Удая, и земля, лисъ булы покрыти снигомъ, и теперь винъ зрывався тильки поодынокымы легкымы зиркамы. Було тепло й тыхо, и душу Трублаевыча обгорнувъ тыхый лиричны настрій.

Такъ, весняна повидъ змые все и обновыть землю. Усміхнутся небо й земля и ти, що будуть у ти дни жыты на ій, будуть счастыви. А ти, кого занесе повидъ?... Але нашо думаты про ихъ,—така ихъ доля! Въ жытти немае ни правыхъ, ни вынуватыхъ.

Трублаевычъ сивъ па якій-ся кручи и одпочывавъ. Винъ зигрився видъ ходни, разстибнувъ пальто и повнымы грудьми вдыхавъ мяке, солодкувате повитря.

Въ жытти немае ни правыхъ, ни вынуватыхъ. Не правъ и не вынувать и Андрыкъ, що теперь десь сидыть у окопи и може думае про матиръ, про хутиръ, може й про його. Але паврядъ. Ихъ видносыны булы якись холодни й нещыри. А скильки тепла и щырости у Андрыка! Сьогодни вранци Трублаевычъ перечывавъ уси лысты його до матери. Воны зхвилювалы його, помягчылы його серце, и винъ поришывъ, колы Андрыкъ вернется жывымъ зъ войны, побачытысь зъ нымъ, поговорыть по души и

жыть по-братьескы, не буты такымы чужакамы, якымы булы до цього часу.

Винъ прыгадавъ, якъ колысь давно, ще бувши малымы, удвохъ зъ Андрыкомъ, тежъ по льоду и снигу, воны прыйшли сюды, на це саме мисце, и сидилы тутъ. Тоди Удай ще не замерзъ, и вода въ йому була чорна, мовъ розведена сажою, и це робыло якийсь дуже гарный контрастъ зъ билымы берегамы й горамы. Мовъ по снигу побигло ростоплене олыво...

Воны тоди сидилы й размовлялы про те, что зъ ихъ чымъ буде, якъ выросте великий. Ивась казавъ, що буде профессоромъ, а Андрыкъ дывывсь на воду, довго думавъ надъ тымъ, чымъ бы винъ хотивъ буты, и нарешти сказавъ, що буде монахомъ. Увесь чорный и суворо-спокійний, велично винъ буде проходыты мымо людей...

Такъ воны марылы тоди, а теперъ одынъ зъ ныхъ служывъ въ банку, а другой у війську. Мовъ по якійся ироніи жыття...

Винъ посыдивъ надъ Удаемъ ще килька часу й повернувъ до дому. Теперъ уже винъ пишовъ просто и пидъ другимъ настріемъ. Почуваючи легку утому въ тили, винъ бувъ не видъ того, колыбъ замисто перивної крученой тропы пидъ його погамы була выривняна Кайданка.

На другий день винъ мавъ размову зъ мужыкамы. Прышло зъ Кордубовки симъ хазяинивъ, давнихъ арендаторивъ Трублаевычовськои земли, и попрохалы, щобъ панычъ выйшовъ до ихъ. Винъ выйшовъ не безъ опаскы, що не зуміє зъ пымы змовыться, бо йому николы не прыходылось маты дила зъ селянамы.

Мужыкы стоялы купою биля кганку. Кудлай, пидгортуючи пидъ себе задню лапу, злисто й жалибно гавкавъ на ихъ, не пидходячы близъко. Очевидно, його хтось зъ несподиванихъ гостей потягъ палыцею.

Прывіталысь.

— Отъ мы прыйшли побалакать, якъ буты на весну зъ землею. Весна скоро,—почавъ размову одынъ зъ ихъ.

Зъ того, що винъ чувъ одъ матери й сестры, Трублаевычъ догадався, що це мусыть буты Гайдунъ.

— Що-жъ, можна поговорыть,—одповивъ Трублаевычъ.

Хуторяне помовчалы.

— Бачыте, панычу... чы може пане?..—осмихаючись, дипломатично запытавъ одынъ зъ хуторянъ,—сывенъкій худорлявый дидокъ.—Бачыте, бралы мы землю у вашои мамаши здавна. Пахалы, сялыш... Бралы за гроши, бралы и зъ часткы. Теперъ прыйшовъ

такий часъ що, знаете... пора бъ уже ту землю й зовсімъ намъ передаты.

— Якъ це такъ?—спытався Трублаевычъ.

— А просто, виддатъ намъ землю и все!..—гукнувъ Гайдунъ.

— Потривай-бо, не такъ, — звернувшись до його дипломатичный дидокъ.—Ось якъ, значить... Пахалы мы и сіялы. А теперъ такий часъ, що скризь люде будуть одбирать у панивъ землю, то мы й кажемо такъ: нехай и Трублаевычи намъ дадуть свою землю, покы-що, на пять лить.

— Та вы-жъ уже бильше якъ двадцять лить держите іи въ аренди и зъ копы берете, — чому жъ не дать іи вамъ ще на пять рокивъ?

— А бачите, то мы за гроши держали, а теперъ уже мы пять лить не будемо платити вамъ ничего. Буде вона якъ наша. Будемо пахать и сіять, и все...

— Такъ же не можна! Зъ чого жъ будуть жити мои маты й сестра? Що-жъ имъ-зъ голоду пухнуть?

— Чому зъ голоду... а вы-жъ на що?

— Я окрема ричъ, а земля материна, и вона повинна корыстаться зъ неи.

— Уже доволи корысталысь! — гукнувъ Гайдунъ. — Треба ѹ намъ покорыстаться, и у насъ симъ!

— Такъ земля жъ не ваша. Що-бъ вы сказали, колы-бъ оце завтра прыйшовъ до васъ хтось чужий, та й сказавъ: отъ вы уже весь свій викъ корыстаєтесь зъ своеї землі, годи вже вамъ, давайте ще я покорыстаюсь зъ неи пять лить! Якъ бы вамъ це здалось?

— То зовсімъ інша ричъ. А мы пахалы, сіялы...

— Отъ послухайте, панычу, що я вамъ скажу, — звернувшись писля довгого сперечання и всякого миркування Трублаевыча зъ хуторянамы, одынъ зъ ихъ, що ранишъ бильше мовчавъ. — Ваша земля, якъ іи не удобрышъ, ничего не родить, ну, а хтожъ буде чужу землю удобрять? Цей рикъ я не пожалкую своеї праці, удобрю іи, а на весну пани виддасть іи комусь другому. Ну, мы, звистно, дуже мало возылы гною на вашу землю и було и намъ мало зъ неи корысти, и мамаши вашій. По-моему такъ бы треба зробить, по-Божому: давайте намъ, Кордубовцямъ, землю и бильше никому; мы повинни іи удобрять, скільки наша сила. Будемо сами пахать, и сіять свое зерно, и жать, и будемо давать вамъ четвертий сніпъ. И буде хлібъ и у насъ, и

у васъ. Буде ѹ кормъ скотыни. Такъ нехай буде пять роки въ, а дали тамъ выдно буде. Мы чужого не хочемо.

Трублаевычъ подумавъ и згодывся. Хочъ маты ѹ сестра може ѹ не зможутъ прожыть на четвертый сніпъ, такъ винъ имъ допоможе. Прынаймѧи будуть певни, що матымуть хочь четвертый сніпъ и будуть сами цили ѹ хутиръ.

Мужыки перебылы зъ Трублаевычемъ руки, попрощалысь и пишли до дому.

— Мы жъ будемо певни, що ваше слово усе одно, що слово старои пани, и що одмины ніякои не буде!

Трублаевычъ пообищавъ имъ це.

Маты ѹ сестра нетерпляче ждалы Ивася въ хату. Шура ще въ вікно побачыла, що справа якось налагодылась, що Ивась перебывъ руки зъ мужыкамы, але ни вона, ни маты не споди вались, щобъ усё обійшло такъ, якъ справди сталося. Наляканы всякымы страхамы, воны ждалы чогось нечуваного, и колы дизналысь, що все буде гараздъ, що земля буде ихня и имъ буде четвертый сніпъ, то навить булы ради. А колы мужыки ѹ справди будуть удобрять землю, то хлібъ буде родытысь крашый, буде його бильше, и якось можна буде жыты.

Наступывъ вечиръ и промынувъ тыхо ѹ сумырно, и на хутори мовъ повеселищало. Поришылы Терешка росытать, а соби знайты якогось другого наймыта, щобъ бувъ смырнійшый и не пывъ горилкы. Бо зъ размовы зъ мужыкамы Трублаевычъ довидався, що Терешко брехавъ имъ про Трублаевычевъ и наговорювавъ, що пани нахвалялась зовсімъ имъ не даваты на весну земли.

На другой день ранкомъ Трублаевычъ зновъ пишовъ по Кайданци до Удаю. И теперь ясный, злегка меланхоличный настрій обхопывъ його, и винъ шовъ и спивавъ:

Невольно къ этимъ грустнымъ берегамъ
Меня влечеть невѣдомая сила...

И справди його тягло туды въ лисъ, до рички, до тыхъ гиръ, що стоялы за ричкою. Ранокъ бувъ теплый и тыхий, и землю повывавъ тонкий и нижний туманъ. На луши у Трублаевыча було тыхо и спокіому и жыття йому сьо годни здавалось не такимъ холоднымъ, хмурнымъ и запутлянымъ. Правда, багато въ йому зла, ще бильше непорозуминъ, але все можна полагодыть. Отъ же и винъ порозумився зъ мужыкамы.

Винъ шовъ и спивавъ.

Але якийся трискъ и шарудиння долетилы до його слуху. Винъ зупынывся и дывывсь, стоячи на льоду, на той берегъ, звидкиль почувся шумъ. Звидтиль показався чоловикъ зъ тильки що вylаманою дубыною. Винъ шовъ босый по снигу у свыти, одягненій просто на били полотняни штаны й сорочку. Свыта була розхристана, а на голови, на довгому волосси замисть шапки лежали шматки снигу, що винъ натрусывъ його, выламуючи ломаку.

Очи у того чоловика були гостри и зли. Винъ шовъ на Трублаевыча, пescучи на поготови свою палыцю, мовъ замирявсь ударыты його нею.

Трублаевычъ поступывсь, щобъ дать дорогу божевильному, бо то бувъ божевильный зъ Амосовки. Трублаевычъ знавъ його. Звалы його тпру-тпру-Сьома.

— Ачъ, спивака! — злисто пробурчавъ винъ, обходячи Трублаевыча, и пишовъ дали, оглядаючись, покы не заховався въ повороти Кайданки.

Весь лиричний настрій Трублаевыча пропавъ. Далеко не все на свити такъ, якъ йому ще ось тильки що здавалось. Не всяке зло можна обйтись, не всяку справу налагодити. Ось і цей божевильный. Його спершу дражнылы диты, высміювали, а коли винъ ганявся за нымы й бывъ ихъ, то батьки були його. И килька разивъ його забывали трохи не до смерти, але винъ одужувавъ и зновъ ходивъ скрізь и лито й зиму босий, у тій самій свити и злисто бурмотавъ якись слова пры зустрічи зъ людьми. И його покинулы дражнити и быті, и теперъ, якъ казала Шура, його де-хто вважа за святого. Знайшлись дві жинки, що взяли його до себе, и винъ живе у ихъ, и до ихъ возять хворыхъ, и шукають порады соби, прислухаючись до сливъ тпру-тпру Сьомы.

Ось винъ другий бикъ життя!

Трублаевычъ вернувся до дому сумний и розбитий.

IV.

Мынувъ тыжденъ, другий; промынувъ мисяць. Життя на хутори йшло день по дню, мовъ капалы капли воды, одноманитно, сумно. Замисто Терешка бувъ другий наймыть, Гордій. Слідъ за мужыкамы зъ Кордубовки приходылы бабы й домогалысь, щобъ имъ дешевше oddалы землю пидъ города. Имъ зновъ уважылы, и вони пишли задоволени. Трублаевычъ йиздывъ на почту

въ Степанивку, возывъ доктора. Докторъ прыйздывъ, обдылявся хвору, розмовлявъ и йихавъ до дому. Хвора не поправлялась.

Теперь вона тильки й думала що про Андрыка и була цилкомъ певна, що зъ нымъ трапылася якась прыгода, и ждала звистки про те що-дня. Зъ бюро шолоненыхъ повидомылы, що въ спыскахъ полоненыхъ його нема.

Въ останній часъ и Трублаевычъ мало мавъ надії на те, щобъ братъ бувъ жывый, и винъ, перше піжъ даты газету до рукъ матери, самъ попередъ придылявся, щобъ, колы справди прочытае, що Андрыка убыто, перестерегты якось матирь. Бо колы-бъ вона прочитала сама, ударъ зъ нею мигъ повторыться, и тоди бъ ій бувъ кинець.

И воны умовыльсь зъ Шурою, щобъ добре переглядати газеты попередъ самимъ.

Зима цього року держалась досить довго, але писля того останнього снigu, що по йому Трублаевычъ ходывъ до Удаю, почало роставати. День по дню, ничъ по почі снигъ танувъ и танувъ. Землю обгорталы туманы и мряка, и, обгорнути имы, стоялы на хутори березы и ронылы слозы... Мовъ ти березы журыльсь за чымсь... Але за чымъ? За тымъ, що мынулось, чы за тымъ, що буде?

Трублаевычъ выходывъ зъ хаты, сидавъ на кганку и дывывся на ти березы. И серце його сссала журба. Вона пепомитно забидалась туды, мовъ заходыла зъ туманомъ, що його вдыхавъ у груды Трублаевычъ. Винъ що-дня чытавъ газеты, стеживъ за тымъ, якъ крокъ за крокомъ суспильство одвойовувало соби волю, и не радивъ зъ того. Дуже мали булы ти крокы, дуже важко було ихъ робыть... и дуже воны булы непевни!

Але винъ ще бильше журывся того, що й доси не було листа видъ Любы. Невже вона могла не даты йому одповиди на його листъ? Невже вона хоче видсахнутысь видъ його, не скававши просто, що вона рве зъ нымъ видносини?

И чымъ бильше думавъ про це Трублаевычъ, и чымъ бильше мынало часу, тымъ усе мицнише й мицнише у його въ души становилася вира, що винъ не втеряе Любы, що вона любе його и буде його дружыною. И довге іи мовчання винъ пояснювавъ соби іи внутришньою боротьбою и ждавъ кинця тіи боротьбы.

Винъ сидивъ и ждавъ листа, а березы спускалы надъ нымъ свои довги гнучки виты, помахувалы имы и ронылы холодни слозы.

Одного дня пройшовъ велыкій, теплый дощъ и змывъ останни слизи зимы. Заступала весна. Іще по ночахъ морозы сковувалы землю, ще ранкамы інші биливъ на деревахъ и на торишній трави, але уже була весна, и сонце стало веселише й ласкавише. И одного разу, колы Трублаевычъ самъ не пойхавъ на почту, Гордій прывізъ йому листа.

Листъ бувъ видъ Любы.

Зъ замираннямъ серця взявъ його Трублаевычъ и не пишовъ чытать у хату, не ставъ чытать у двори, а пишовъ у лисъ, па берегъ Кайданки, сивъ пидъ березою й розирвавъ конвертъ.

„Простить мене, що я такъ дўбго не пысала вамъ“—чытавъ Трублаевычъ.

— „Я дўбго вагалась и багато передумала, покы наважылась напысаты вамъ цього листа. Колы вы кинулы нась у той вечиръ, писля земського зибрания, мени здалось, що усе покинчено мижъ намы. Я побачыла, що переконання наши неоднакови, що мы не можемо зъеднаты до купы два рижныхъ свитогляда. И я поришила прямо сказаты вамъ про це пры першій же зустричи.

Трапылось трохы інакше. И те, що трапылось, ще дали видштовхнуло мене видъ васъ. Та исторія зъ моими листамы... На що вы ихъ не спалылы?.. Але теперъ, сядачы, въ оцій тюрми, я багато де-чого передумала и бачу, що добре вы зробылы, добре для нась обохъ, що передалы тоди мени свій листъ.“

Промінь надії майнувъ Трублаевычови.

„Якъ вы по щирости видкрылы въ йому свою душу, такъ и я мушу вамъ видкрыты свою. Такъ краще. И я скажу вамъ: я люблю васъ, але люблю й другого. И та любовъ сильниша и владниша. И тутъ нема ничего дывного й надзвычайного, а тымъ бильше неморального. Чуття мои чисти, правды и глыбоки...

Мылый мій, я люблю васъ и збережу спогадъ про васъ на все жыття мое! Я люблю васъ, якъ гарну чесну людину, якъ старшого брата, якого у мене николы не було. Ни, я васъ люблю бильше, нижъ брата, и не станься те, що сталоось, мы-бъ зъедналы свою долю и булы-бъ счастливи. Я певна въ тому.

Але друга людина стала межи намы. Вы знаете хто. Та людина запалыла мою душу бажаннямъ боротьбы, бажаннямъ виддаты всю себе на те, щобъ усімъ, усімъ людямъ було краще жыть на світи. Я була короткозора й эгоістична, я думала тильки про себе, про свое счаствя, але такъ жыть неможна. Вы сами знаете

це, хочъ не можете безоглядно йты въ той тaborъ, до тыхъ людей, куды тягне мене мое серце.

Я вирю въ тыхъ людей, я вирю, що правда на ихъ боци. О, чому вы не зъ намы, и чому вы не можете буты зъ намы!..

Простить мене,—я, може, ображаю васъ, але я не хочу васъ ображаты, бо вы частына моего мынулого, частына души моен. Цымъ листомъ я хочу сказать вамъ: зрозумійте мене и простить за той биль, який я несамохитъ роблю вамъ. Колы можна, забудьте мене. Краще було-бъ, щобъ мы не стричалысь, але колы мы зустринемось, то прошу васъ: будемо якъ давни добри знайоми. Я знаю васъ и сподиваюсь цього видъ васъ. Ще разъ прошу васъ простыть те зло, яке я роблю вамъ.“

Пидпysу не було, але винъ бувъ и непотрибень.

Такъ ось винъ, такъ довго жданый листъ! Теперъ кинецъ усякымъ мріямъ. Вузель розрубано, и розрубано до краю. Обережно, навить зъ ласкою, одштовхнуто геть його—не гарячого й не холодного, його—теплого, його—середыну на половыни! Не може винъ кипити, колы жыття вымагае кипиння, и воно выхлюпуетъ його геть, якъ теплувату воду, що не може зигрити змерзлон на холоди людныи и не може остудыти іи спраглыхъ усть у спеку. Не теплый и не холодный — ось його прокляття! Ось та печать, що іи поклала на його душу и на души тысячи и мільониъ людей доба реакції. Винъ завжди бувъ чесною людиною, винъ завжди бажавъ добра людямъ, але живъ якъ звязаний, боявся переступыти миру, боявся чымъ-небудь выдилыться зъ ряду другихъ людей, щобъ не наклыкаты на себе за це кары адміністрації, щобъ не дратуваты смилистю прыгніченой суспильности. И винъ засохъ и завъявъ, и колы прыйшла пора, що вымагала справжньои смильвои діяльности, то вже винъ бувъ на неї нездатенъ. Винъ умивъ тильки анализуваты, вышукуваты тини и бачыты хыбы у людськихъ вчынкахъ, и въ серци його засило глыбоке зневирья. И, якъ невибу, його кыдають на тай никчемній середыні на половыни...

— Покыдьокъ!.. — у голосъ промовывъ винъ самъ до себе.— Не варть ты ничего!..

Але заразъ же звычна думка, мовъ вырнувшы звидкились, почала ткаты свою звычайну павутыну. Винъ, Трублаевычъ, ничего не зробивъ корыстного для суспильности, але ще не видно, що зроблять Зембулатъ и ти, що зъ нымъ. Та й чы зроблять ще колы? Легко говорыты гарячи промовы, але важко проводыты въ жыття навить дрибныци.

И гостра злисть спалахнула въ ньому проты Зембулатат: уся прычына його несчастя крьется у тому прахвости, що такъ блыскуче вміе выкыдаты водограи новыхъ либеральныхъ сливъ и такъ нахабно грае своимы вытришкуватымы очымы! О, колы-бъ винъ мигъ заразъ зустритись зъ нымъ!

И заразъ та-жъ зрадлыва думка мовъ заходыла зъ другого боку и доводыла, що хочъ-бы винъ и зустрився зъ Зембулатомъ заразъ, то ничего не зробивъ бы йому. Бо винъ не зданень на смилыви, незвычайни вчынки, бо дуже винъ боится поговору, бо дуже винъ взагали мяхкотицый.

Винъ сидивъ на берези и мнявъ розидраный конверть. Порвавъ його на клапти, кыдавъ ихъ по одному у воду и дывывсь, якъ каламутна прудка вода крутыла ихъ и несла геть.

Зъ того дня, хочъ навколо заходыла весна, на хутори стало ще сумнише. У Трублаевыча одпала заохота до всього, и винъ по цилыхъ дняхъ просыжувавъ або на кгаяку, або биля матери, роскладаючи на столи пасьянсь. Сидивъ и мовчавъ, и все прощось думавъ. И маты й Шура бачылы, що винъ нудытся, и старалысь усимъ догодыты йому, але винъ тильки сумно усмихався, бачучы ихъ ласку, и мовчавъ. Винъ покынувъ йиздить на почту и тильки поверху пробигавъ очымы газеты, колы ихъ прывозывъ вмисти зъ докторомъ Гордій.

Одного разу, переглядаючи спыски убытыхъ и раненыхъ, винъ стривъ прозвыще — Трублаевычъ. То бувъ Андрыкъ и повидомлялось, що його забыто у бою підъ Мукденомъ.

Винъ, дывуючысь, що це не хвилюе його, ще разъ уважно перечытавъ ти слова буква по букви, мовъ упевняючись, що такы правда тому, що винъ прочытавъ, и потимъ поклавъ газету й задумався. Андрыка убыто; якъ же теперъ буть, якъ про це сказаты сестри й матери? И йому здавалось бильше важнымъ те, якъ буты зъ сестрою й матирью, нижъ фактъ, що Андрыка немае, Андрыка забыто десь тамъ на чужыни, безъ усякои выны й прычыны. Бо и винъ уже давно звыкъ до тієи думки, що брата немае па свити, що це фактъ, а зъ такымы фактамы треба мырытись. И винъ уже давно помырився. Але що робыть зъ тымы, що не можуть мырытись зъ фактамы?..

Сховавши газету, одягшись и сказавши матери, що на цей разъ Гордій не прывізъ іи зъ почты, Трублаевычъ выйшовъ зъ хаты й помашавъ за собою Шуру. Воны шилы лисомъ понадъ Кайданкою. Земля уже протряхла. Йшли мовчкы.

— Що ты мени хотивъ сказать, Ивасю? — запытала Шура, колы воны одійшли вже далеченько видъ дому.

— Я ничего не думавъ тоби говорить, а просто хотилось трохы пройтись зъ тобою. Дуже вже багато мы съдымо въ хати, та й мій одпускъ скоро скінчытся. Пойду звидциль, и не погуляю зъ тобою.

— А мени здалось, що ты щось хотивъ мени сказать...

— Що жъ, Шура, говорить? Въ останни часы журюсь я за Андрыкомъ. Немае й немае про його ніякои гвистки, — сказавъ Трублаевычъ, одвертаючись видъ сестры, неначе для того, щобъ зламаты гылку березы.

Береза хруснула, и въ його серци уперше писля того, якъ винъ прочытавъ про смерть брата, проکынулось якесь чуття и щось нибы увиравалось тамъ, и винъ почувъ, що може заразъ заплакаты.

— Мабуть зъ нымъ такы щось сталося, — додавъ винъ и замовкъ.

— Я такъ думаю, — задумльво мовыла Шура. — Винъ мени сnytsя що-ночи и бильше все веселый та прыязный такий. Прокынусь и плачу.

Помовчалы трохы обое.

— А що-бъ мы, Шуро, робылы, колы-бъ Андрыкъ загынувъ на войни? Може-жъ це справди статысь!..

— Що-жъ робыть?.. Мы-бъ, не дай Богъ чого, поплакалы, посумувалы, та потроху-бъ и помырылись, а отъ мама... Вона-бъ не перенесла цього!

— Ты такъ думаешь?

— Я певна въ тому.

Чого боявся Трублаевычъ, того боялась и Шура, — значить справди неможна говорить про це матери. Але Шура... чы говорыты ій?

И Трублаевычъ поришивъ, що треба сказать.

Воны йшли понадъ невисокою кручею берега.

— Шурочко, давай сядемо тутъ! Тутъ сухо, — сказавъ Трублаевычъ и сивъ, спустывши ноги зъ кручи.

Шура тежъ сила.

— Я бильше не буду таитись видъ тебе...

Шура злякано подывилась на брата.

— Все одно треба знать.

— Що?

— Андрыка немае на свити.

— Що ты кажешъ?.. Ивасю!..

— Такъ. Въ сьогодняшній газети есть про це звистка.

— Я такъ и знала!.. Боже жъ мій, Боже-жъ мій!..

Шура схылылась на кручу й залылась слезами.

Зачувши ти слезы и бачучы, якъ сестра бьется всимъ тиломъ въ рыданни, Трублаевычъ не мигъ здергатись и самъ заплакавъ.

— Шуро, Шурочко, не убывайся-бо такъ! Того, що сталося, повернуть не можно, — говоривъ винъ сестри и самъ почувавъ, що говорить зайви слова и що не можно ніякою логыкою утышити горя, що навалюється на симью и уже прыдавило и його самого, й сестру...

Вернулись воны до дому не скоро и поришили мовчаты й ничего не говорыти матери про смерть Андрыка, бо сказать ій теперь—значыть своимъ рукамы убыты іи. Може згодомъ якось можно буде, пидготувавши потроху, сказати, що винъ умеръ.

Воны до вечера вешталась по надвирю, тильки на короткий часъ навертаючись до хаты, щобъ маты по очахъ не помитила, що воны бережуть видъ неи тайну. У вечери ляглы спать тежъ рано. На другий день маты завважыла, що у Шури червони очи и спытала іи, чого вона плакала. Але Шура одмовилася, що вона не плакала, а у неи всю ничъ проболила голова, и вона не спала. Здалось, що маты повирила. Та колы Гордій прывизъ дальнійшій номеръ газеты, и зновъ не знайшлося того номера, що мусызвъ прыйти вчора, маты стурбовалась: а що, якъ одъ неи скрыли той номеръ?

Але вона никому не сказала про це и тильки була неспокійна й нервова весь вечиръ и не спала ничъ. На ранокъ вона була живта, якъ вискъ.

— Ивасю, ты-бъ сьогодни самъ пойихавъ на почту и роспышався, чы не задано куды нашого номера? — сказала вона сынови.

— А для чого винъ намъ? Ну, прощавъ одынъ и нехай пропадае!

— Ни, треба знайти, або добутъ у сусидъ. Може жъ тамъ саме звистка про Андрыка.

— Ну, добре, я пойду.

Здавалось, маты заспокоилась.

Але колы сынъ вернувся зъ почты й не прывизъ газеты, вона зновъ почала турбоватьсь. И ій здавалось, що й сынъ и дочка щось видъ неи таять. Це вона бачила по очахъ Шуриныхъ, по тому, що воны иноди мовчки переглядаються мижъ собою и

выходить зъ дому. И маты поришила шукаты газеты дома: вона тутъ, але іи не показують ій.

Одного разу, колы и Шуры, ѹ Ивася не було въ хати, вона поклыкала Петровну ѹ велила ій обдывытысь скризь и пошукаты газеты.

Петровна позносила ій вси газеты, але того номера, який бувъ потрибенъ, не знайшлося. Тоди пани велила переглядити вси карманы у одежи Ивася и вси ящики ѹ чемоданы.

Петровна рылась довго и въ чемодані знайшла якусь зибгану газету и прынесла іи пани. Та глянула на номеръ газеты и мовчкы велила выйти ій зъ хаты.

Номеръ бувъ той, що казалы, що винъ пропавъ.

На ѡо жъ його сховано? Значыть тутъ, у цьому номери, и есть звистка!

Щось страшне ѹ давно сподиване пидступыло до хворои, и ій здалось, що нибы ѹ волосся на голови у неї заворушылось. Однією рукою вона розгорнула газету и шукала очима спыску забытыхъ и раненыхъ.

Спysокъ бувъ и досыть довгый.

Вона почала його чытать и не могла, бо буквы стрыбалы въ іи очахъ. Безсыло на хвylыну вона опустила газету на колина и, закинувши голову вгору, заплющила очи, щобъ трохи заспоконитись. Але це тильки було на хвylыну, и вона зновъ узялась за чытання.

Теперь вона шукала тильки прызвыщъ, яки почыналысь-бы на „т“.

— Трохыменко... Торубаевъ... Трублаевычъ!.. Андрій Трублаевычъ!..

Ій треба було вернутись назадъ, щобъ дізнатись, чы убыто, чы тильки поранено Андрыка.

— Убыто... — скрыкнула вона. — Боже жъ мій, що це таке, за ѿ-жъ це?..

Газета упала до долу, а маты одкынулась на спынку крисла. Ій ничимъ було дыхать и вона уся тремтила.

— Петровна!.. гукнула вона не своімъ голосомъ, такъ що та почула іи зъ пекарни и кинулась на поклыкъ.

— Убыто!..

— Кого?

— Андрыка...—ледви вымовила маты, бо слезы душылы іи.

— Упокой, Господы, його душечку!..

— О, та що жъ вони зробылы, та за що жъ це?.. Та де-жъ та правда въ свити!.. — рыдала маты. — Сыне мій, сыне, соколе мій, що жъ вони зробылы зъ тобою!

— Петровно!.. — звернулась разомъ пани до служныци. — Перехресты мене.

Петровна узяла праву хвору руку и перехрестыла нею стару пани, якъ хрестять малыхъ дитей.

— Упокой, Господы, раба твоего Андрія, — проказала маты, пидводячы вгору заплакани очи. — Дай, Господы, покой души його!.. А вы вси, по чый вини убыто його, что наклыкавъ оту войну, будьте прокляти!.. Будьте прокляти и на цьому й на тому свити!..

Маты забылась въ рыданняхъ. Петровни здалось, неначе вона ворухнула й виднитымы погою й рукою.

— Пани, голубко, не побывайтесь такъ!.. Пожалійте себе!

— Що мени жалить себе, колы... колы...

Вона не договорыла за плачень.

— Поклычъ дитей сюды!

Петровна побигла за Ивасемъ та Шурою, але ихъ у двори не було. Вона побигла въ лисокъ и почала тамъ гукаты. Ивась озвався.

— Паныча убыто! — гукнула Петровна, побачивши кризь дерева брата й сестру.

Що? Якого паныча?.. — разомъ спыталась ти.

— Андрія Михайловича... Андрюшу!

— Якъ? Хто тоби сказавъ?

— Пани сказали. Клычуть васъ...

Братъ и сестра переглянулись.

— Звидкиля-жъ вона дизналась? — спытавъ Ивась.

— У газети прочытала, въ тій, що у васъ въ чамайдани була.

— Такъ це ты ій дала? — накинувся Ивась на неї.

— Пани прыказали обшукать скризь и позносити имъ газеты. Велили и въ чамайдани подывыться. Я й нашла...

— Эге, онъ що!.. Ходимъ скорише въ хату.

Воны ледви не бигцемъ кинулись до дому.

— Що? видъ матери крытысь задумалы?.. — стрила ихъ маты.

— Мамочко!

— Голубочко!

Маты покывала головою.

— Усе одно: Дизналась, не сховалы!.. Ой, Боже, Боже, що жъ мени робыть? Краще-бъ я його маленькымъ своимъ рукамы задавыла, та знала-бъ я, що лежыть винъ у земли, що не валяется непрыбанный у поли, що не грызутъ його тила собаки! А, будьте вы прокляти!

Сынъ и дочка утишалы матиръ, але не було тыхъ сливъ, не було тіи сылы, щобъ утышты іи горе, заспокоиты іи поранене серце. Воно, криваве, былось и здригалось, и не було на його ликівъ...

Надійшовъ вечиръ. У горныяхъ засвітылы вси лампадки. Пани велила запалыты передъ образомъ воскови свичи и сидила въ своєму крисли, мовъ надъ покойныкомъ. Въ хати було тыхо, и тильки чулысь іи зитхання. Ивась и Шура сидилы по куткахъ и мовчалы, и колы несподивано почувся голосъ матери, воны разомъ здригнулысь.

— Лежыши, ты, мій сыну, въ степу на морози.... Задубилы твои били рученькы, здеревилы быстри ниженъкы, занимилы вустонька люби-прывитни!..

Вона хытала головою, немовъ схыльвашись надъ трупомъ сына.

— Лежыши ты, мій сыну, де впавъ... И никому було ни пидвесты тебе, ни ранъ твоихъ кривавыхъ зявъязаты, ни крови твоей гарячои спынты. И замерзла вона на лютому морози... Замерзла кровъ моя!..

Маты здригнулась усімъ тиломъ, мовъ морозъ обхопывъ іи.

„Це Рахиль плаче объ дитяхъ своихъ“ — подумавъ Ивась. „Це та біблійна маты, що плаче и не може утиштыся — одынока, осиротила.“ И винъ выйшовъ зъ свого кутка, прысивъ до нигъ матери, цилувавъ руку іи и мочывъ своимъ слезамы, бо серце його розмякло, якъ вискъ на огни.

А маты мовъ не помичала ни його, ни тыхъ слизъ. И, помовчавши, зновъ заговорыла:

— Скосыла смерть мій цвіть любый, підтяла його: не цвіты на морози! Не нужно тебе снігу билому, не нужно тебе каминю холодному!.. Охъ, сыне, сыне!

Кожне слово падало, якъ капля крови, и пекло, мовъ розплавлене олыво. „Рахиль плаче за своимъ дитмы и не може утиштыся...“ И скризъ, по всьому обшири Россії плачуть Рахили. Але колы Рахиль може тильки плакать, сыны іи повинни думать

про те, щобъ осушыты ти слзы, щобъ у-друге не убывалы індитей!

И кожне слово матери теперь выклыкало у серци сына гнивъ и на себе, и на всихъ другихъ, що беспечно спалы, береглы свои шкуры, и допустылы, що доведено ридный край до погибели. Ни, такъ жыть не можна! Мовчаты й сидиты смырно—це значить и самому прыставаты до ворогивъ отчизны и самому наносыты серцю Рахили нови раны. Ни, треба иты туды, куды шиша Люба, куды йде Зембулатъ и други. Колы не буты вильными, то краще не жыты. Бо рабське жыття недостойне людыны!

И у серци Трублаевыча нарождалось якесь нове для його чуття, — бажання покласты свои сылы на корысть людямъ, бажання прынесты жертву. И здавалось, що у тай же жертви повинна була буты мета усього жыття його, та до цього часу винъ уныкавъ видъ тай повинности. Але теперь пиде й прынесе свою жертву.

V.

Пидъ образамы горилы свичи. Палалы лампадки. У горныцяхъ було душно и ничымъ було дыхать. И здавалось, що сюды, у ци невелыки й нызеньки кимнаты, зайшло горе и засило въ ихъ, и вже николы не выйде звидциль. Воно сидило по куткахъ, дывилось и моргало своимы байдужнымы очыма зъ кожного затинка, и було йому любо й беспечно у цьому зтрухлявилому домку...

Воно сидило й дывилось тысячею байдужныхъ очей на нещасну стару жинку, що не хотила лягать на лижко и все сидила, обкладена подушкамы, у крисли. Дывилось на стомленыхъ, знесыленихъ сына й дочку тие людыны... и моргало, и мовъ чогось ждало.

— Прокляти!.. будьте вы прокляти!.. Зъ усихъ краивъ по забиралы вы одъ материвъ сынивъ, видъ дитет батькивъ, видъ жинокъ муживъ и послалы ихъ на смерть. До васъ тильки брызки летять! Дывиться: вы въ крови! Вы въ крови бративъ своихъ!.. И ничымъ вы іи не змываете во вики!

— Мамо!..

Вона не слухала и, помовчавши, почынала говорыты зновъ:

— Вони встануть, вони прыйдуть до васъ поранени, порубани, зъ одирванными руками й головами, зъ вырванными боками й спынамы—вони прыйдуть до васъ и спытаютъ: за що вы убылы нась?.. Кровъ наша на васъ и на дитяхъ вашыхъ. Прокляти!..“

— Мамо, мамусю!..

Огныки въ лампадкахъ здригаются и пидстрыбують, а зъ куткивъ и затинкивъ моргаютъ очи горя.

— Бувъ у матери сынъ и його втягло у той выръ кривавый и його немае... О горе, горе!..

Горе чуе той окрыкъ, але не озывається и тильки байдуже бlyмае своимъ очымъ. Що йому? Воно зробило свое дило и дали зробить, колы прыйде часъ.

Годынныкъ цокаетъ и одбывае хвылыны. Ихъ не личать люде, але ихъ личыть горе и терпляче дожыдае, покы прыйде його часъ, часъ новои жертвы.

Але де вона? Хто зъ трьохъ, чы вси заразъ?

Вси вони готови. Маты й дочка давно, а сынъ... тежъ давно! Винъ сидыть, якъ закамъянилый. Мовъ гарячымы залишнимы буквамы въ його мозку выпалени слова матери, и йому згадується те, що винъ вычытавъ сьогодни зъ листа докторового брата, листа видтиль, зъ того несчастного краю, писля Мукденського побоища:

... „Пережыто дуже багато,—пысавъ братъ.—Не можу зрозумиты, якъ рука смерти помынула мене, бо мене навить не ранено. Зъ 22 по 28 весь часъ нашъ полкъ бувъ у бояхъ. Досыть сказать, що 22 лютого мы ходылы въ аттаку симъ разивъ — зъ ранку до вечера и загубылы зъ полка 1354 салдата, а зъ офицерівъ у строю зисталось зъ 54 тильки 11, та й то трое „божевильныхъ“.

Видъ куль, гранатъ, шимозъ и пулеметівъ все гынуло навколо! Я, колы бъ бувъ вирующий, мигъ бы сказать, що мене оберегавъ Богъ.

Бой — це пекло.

Навколо — стогинъ, галасъ злобы, лютости, жаху, торжества; шумъ, свистъ, скыглиння, шыпиння, гримъ, скрежеть, плачъ, прыпадкы, клятьба, мольба, несамовытість, молытвы; руйновыще, безладдя, трупы, кривави повязкы, падания, агонія, хрыпиння, слезы радости, шаленый жахъ, мертвотна близнистъ, героізмъ—подекуды, частише — паника... И кровъ, кровъ повсюды й скризъ!

...Я не знаю, — чы не сонъ це все?.. Бо тутъ разгадуется загадка жыття. И у всьому тому есть своя врода... И колы бачышъ пролытою свою кровъ, то тягне побачыть чужу... И було моторопно, и страшно, и весело, и прыемно.

О, яки мы ще звири — вси люде!..“

„Яки мы ще звири, яки безсердечни звири!..“ — думае Трублаевычъ и пидраховуе, що двадцять другого лютого бративъ полкъ повиненъ бувъ иты въ резервъ, на одпочынокъ, и замисть того пишовъ у бой. И хто знае, чы знайшовъ смерть Андрыкъ видъ якоись першои кули, чы видбывавъ уси атакы и повиненъ бувъ одступаты, може бигты середъ загальнай паники, упасты раненымъ и умираты пидъ ногамы своихъ же... благаты, простягаты руки, хвататы за ногы озвирилыхъ шаленыхъ людей и умираты зъ останнимъ словомъ прокляття. Хто знае?..

Шура сидыть нерухома. Уставила очи въ кутокъ и не моргае навить, мовъ зачарована тымъ горемъ, що дывытся на неи изъ того кутка, и зъ усихъ щилынь, дывытся тысячею очей.

И вси ти очи пронызуютъ іи серце и холодять його, по капли видбирають снагу. И ій здается, що все оце сонъ, якась омана, що заразъ одчыняться двери и увійде Андрыкъ, але увійде не живый, а тинь його. И вона боится глянуть на двери. Бонтся звесты очи на викна.

— Ось винъ увійде!.. Ось заразъ винъ увійде, — шепоче якийся голосъ.

И двери видчынылысь, и въ іхъ увійшовъ Андрыкъ... Винъ безъ руки й безъ плеча... Дывытся на неи и смієтся:

— Прышовъ, ха-ха!

И вразъ падае до іи нигъ.

— Ай!.. — скрыкуе вона не своимъ голосомъ, зрывается зъ мисця й бижыть, мовъ не на своихъ ногахъ у другу кімнату и падае зъ крисла на помисть.

Маты зъ несподиванкы тежъ скрыкуе, схоплюется зъ мисця и падае зъ крисла на помисть.

— Шура!.. Мамо!..

Трублаевычъ бижыть до матери, бере іи на руки, якъ дытну и, дывуючись, що вона така легка, сажае іи зновъ у крисло, а Шура бьется въ корчахъ и плаче й регоче.

— Мамо, що зъ вами? Васъ злякала Шура?

Але маты мовчыть, хоче сказать йому щось и не може. Якъ бlyскавка пронызуе мозокъ Трублаевыча думка, що зъ матирю повторився ударъ.

— Петровно!.. Гордій!... — кричать винъ у двери. — Скорише за докторомъ!

Але зъ пекарни нихто не одгукався. Тамъ давно уже сплять. Винъ кыдается туды, буде Гордій прыказуе йпхать по доктора.

Гордій пидвився, сивъ на лави и сопе: винъ зъ просонкуничого не розуміє.

— Заразъ запрягай кони й йидь у Степанивку за докторомъ!

— Гордіе, Гордіе, — штурхае його за плечи Петровна, — панычъ кажуть: йидь за докторомъ!

Гордій прокыдається:

— Добре.

— Петровно, голубочко, ходимте зо мною: мами негарно, та й Шури... — благае Трублаевычъ Петровну. — Несить воды!..

И самъ бижыть туды, въ ти кимпаты, де пануе страшный прывидъ — горе.

— О, Боже мій, що робити?..

Уже свитае. Докторъ стоить биля лижка хворои и говорыть Трублаевычови:

— Ничого не можно зробить... остання боротьба жыття й смерти — агонія. Чого я боявся, те й сталось: повторна апоплексія!.. Не руште ін, не руште!

И бере стилець, сиде биля лижка и мовчки дывится на умирающу.

Трублаевычъ стоить у головахъ матери и стежыть за ін перерывчатымъ дыханиемъ и ін хрыпиння прымуще здригатись його серце. Чого-бъ винъ тепрь не давъ, щобъ вернуты жыття матери... Якъ бы винъ пестувавъ и голубывъ ін, винъ, що по чотыри роки не бачивъ ін и по цилыхъ рокахъ не згадувавъ про неї.

Але немає тієи силы, щобъ вернуты ій жыття.

— Знаете, по правди, то мало було надії на те, щобъ вона одужала. Кинець мусивъ буты все одно ранише чы пизнише, — говорывъ роздумчово докторъ: — Оце ще одна жертва веснянои повиди... памъятаєте?

Трублаевычъ хытнувъ головою въ ознаку згоды. Непиддерана размова увидалась. И якъ можно було Трублаевычови размовлять тепрь про якусь повидь, колы умирала маты? Але слова доктора немовъ збудылы його уяву и йому ввыжалось, що щось велике, незнане й непереможне, справди, якъ весняна кала-

мутна повидъ, насувається на жыття и ламае все, що попадется на його шляху, и заносе геть, невидомо куды...

Увійшла Шура, уся розбыта й зимнята, якъ зламана былына. Вона пидійшла до лижка матери, дывится на неи й кывае головою.

— Присядьте, Олександро Михайловно! — каже докторъ и пидставля ій стилець.

Стилець заторохтивъ по помосту и немовъ злякавъ на хвильну тышку. Потимъ зновъ усе затыхло, и тильки було чуты важке, хрипке дыхання хворои

Черезъ трь дни въ гайку, що стоявъ надъ шляхомъ, биля старыхъ могиль, появилася свижа высоченька могила, а въ старому домку бувъ обидъ. За столомъ сидили: пипъ, дяконъ, дячокъ, килька сусидъ и Трублаевычъ. Шура не присідала до столу, а прислужувала.

Духовенство смачно йило й пыло, гучно розмовляло й брязчало посудомъ, немовъ було заклыкане на якесь свято. Кадильний дымъ змишався зъ дымомъ тютюннымъ, але Трублаевычови й Шури усе здавалось, що въ кімнати стоить важкий трупний духъ. Гости того не помичали.

Дяконъ уже почавъ бувъ розказувати якийся веселый анекдотъ, але пипъ спынывъ його и почавъ розмову на сучасні темы. Винъ випусувавъ „Свѣтъ“ и бувъ величкимъ патріотомъ.

— А якъ тамъ у васъ на пивдни мужыки? — запытавъ винъ Трублаевыча, обгрызаючи кистку зъ курятини. — Ворушатся, чыни?

Трублаевычъ глянувъ на його.

— Якъ скризь, — сказавъ винъ.

— Такъ, — затвердывъ пипъ, кыдаючи кистку и вытираючи масни губы.

— Отець Иванъ, выпьемо ще по одній? — запытавъ дяконъ.

— Налывайте. Такъ... Ну, а якъ вы думаете, що зъ цихъ розрухивъ буде? — випусувавъ винъ Трублаевыча.

— Важко сказати, що саме буде, — неохоче одповивъ той.

— А я знаю, що буде! прыцмокнувшы, промовывъ отець Иванъ, — лоза переведется вся чисто въ нашому царстви!

Дяконъ и дякъ зареготалысь.

— Чисто вырубаютъ усю, якъ почнуть пороть бунтаривъ,—продовжувавъ розмову отець Иванъ.—Вы, якъ у васъ есть де лоза по Кайданци, поприбережить іп: добри гроши матымете!

— Ге-ге-ге!..—зареготавъ дяконъ.

— Кару на тило одминено закономъ, и пихто не сміє сикты людей,—суворо, ледви здергуючи свій гнивъ, одмовивъ Трублаевичъ.

— Законъ—то дарма,—сказавъ дяконъ.—Онъ уже тры села перепороли на слідстви: въ Собинцяхъ, Гнылій та Дмуханивци. Що сахарный заводъ спалылы...

— То беззаконіе и воно мусить буть покарано.

— Ого, беззаконіе!.. А палити заводы не беззаконіе, а грабувати пансъки коморы та клуни не беззаконіе?—спалахнувъ отець Иванъ.—Коли мужыки законъ переступили, то й начальство може переступити.—Помылуйте: тамъ, у Манчжурії война, коженъ бы повиненъ останній свій гришъ виддати на пеи, кровъ свою пролиты за честь и славу рідного краю, а вони бунтують... Я-бъ ихъ самъ усихъ перепоровъ!

— Ге-ге-ге!.. Засукуйте, отче, рукава та прыймайтесь за роботу!—засміявся пидпилый дяконъ.

— И прыймусь!—роздратовано гукнувъ отець Иванъ.—Тебе первого випорю!..

— Овва! Руки коротки...

— Побачымо.

— За що жъ це такий гнивъ?

— Знаємо за що!

— Цікаво було-бъ знати!

— Багато знатимешъ, скоро зистарієшся... Чувъ?

— Чувъ. То може ще по одній выпьемо?—пишовъ на згоду дяконъ.

— Налывай! Духовни пьють, а чого-жъ мыряне не пидтрумують? Давайте вси выпьемо за упокой новопреставленої раби Божої Олімпіади.

Выпили й закусыли. Уси були и найдени, й напоени.

Отець Иванъ повагомъ пидвився й похопливъ забурмотавъ молитву:

— Жывмы и мертвмы обладай...

— Во блаженному успенії,—забасивъ дяконъ, проковтуючи останній шматъ мяса,—в'чний покой подаждь, Господи...

— Вѣчная память, вѣчна-а-я память, вѣ-ѣ-ѣчная память, — проспивавъ гуртомъ увесь клиръ.

Обидѣ скінчыўся. Духовенство й сусиды ще посыдили килька часу, покурылы, побалакалы й розихалысь. Трублаевычъ розчныывъ настижъ уси викна и выйшовъ зъ хаты.

Уже бувъ близъко вечиръ. На заходи рожевилы весняни хмары и въ рожевому сяеви стоялы березы, распускающы свои довги брунькы. Молодши зъ ихъ уже почалы зеленить.

Трублаевычъ пишовъ на могылу матери. И йому дывно бачты свижу горку зъ писку и признаваты, що це могыла матери, що вси думы, уси боли, страждання дорогой людны закинчылышь отію купою сырого писку.

Винъ узявъ зъ могылы соснову торишиню шышку и видкынувъ іи геть. Повызбираў и поодкыдавъ и други шышки й листя, що замишалысь у писокъ. Йому хотилось, щобъ могыла була чиста й непорочна, щобъ ничего на нїй не було такого, щобъ нагадувало про непорядокъ, нечысть. Потимъ винъ знайшовъ и зирвавъ килька стеблынъ ще нерозквитлого рясту и поклавъ ихъ на могыли тамъ, де повинни булы буты груды матери.

Було тихо, и прохолода, весняна бадьора прохолода, обгортала все—и землю, и рослыны, и дерева. И Трублаевычови тепрь здавалось, що й краще, що маты опочыла и лежить тамъ, у земли, у прохолоди: тамъ ій спокійнище. Не будуть іи мучыты думки, не краятимется наболиле серце, заспокоится намучени нерви. Бо усьому есть мира и всьому повиненъ буты край. Повиненъ буты кинецъ и мукамъ людны. И Трублаевычови здавалось въ цю хвыльну, що смерть не страшна и навить бажана, що смерть не зло, а благо, якъ прыродный кинецъ истинування.

— Вичная память тоби, ненько! Спы спокійно, скоро й мы прыйдемо до тебе.

Винъ пишовъ у лисъ и тамъ ходывъ до смерку и все думавъ про жыття и смерть, про вельку загадку, що зъ викивъ стоить передъ людьми и буде до вику стояти передъ нымы нерозгаданою.

VI.

Трублаевычъ вернувся зъ одпуску немовъ увесь покалический и физично й морально. Винъ утикъ зъ хутора заразъ же

якъ тильки можно було йому писля похорону матери. Шура зосталась на який часъ сама, щобъ трохи упорядкуваты хзяйство и йихаты до його въ городъ на одпочинокъ, а може й зовсмъ на жыття. Цього воны ще не поришили.

Для Трублаевыча зновъ почалось звычайне жыття: банкъ, чытання газетъ и часопысивъ, размовы на сучасни темы, сперечання й сварки, образы самолюбства—та нервова товчія, що має назвище жыття интеллигентного. Винъ зъ важкою головою увечери лягавъ спать и однаково зъ важкою головою прокидався вранци, и серце його завжди мовъ було чымъ здавлене.

А жыття, якъ и перше, було каламутне й неспокійне і грало якъ молоде вино. Ще не можна було зовсмъ ясно пробачыть певнихъ перспективъ, хочъ уже видно, що наближається кинець реакції, що бюрократію тежъ поняло весняною водою й розмыває й шарпає ін, і вона уже не може устояти проти натиску смиливыхъ і непереможныхъ новитнихъ течій. Вона ще крипилася, вона ще змагалася, вона ще вела давно програну войну і дома, і тамъ, на Далекому Сходи, вона послала останню эскадру, поставила, якъ завзятый, запальний грохъ, на конъ останній червонець і ждала, що спіле счаствія перейде на ін бикъ. И та эскадра, зарани оплакана й похована у водахъ океану і своїми чужкими, дружьми й ворогами, блукала десь у далекихъ моряхъ.

И всі ждалы морського бою. Ждалы зъ жахомъ.

А тымъ часомъ суспільство гуртувалось, виробляясь програмы, заводились спилки, легальні й нелегальні, і всі воны малы своею метою визволення народу зъ політичної неволі, придбання громадськихъ правъ. Проти цыхъ силь гуртувались други протилежни сили і то тутъ, то тамъ спалахували кривави огни.

Городъ, у якому живъ Трублаевычъ, бувъ здавенъ тыхимъ, соналымъ мистомъ, але й винъ прокинувся, і въ йому найшли соби одгукъ усі сучасні течії. Навить Донда і той, писля несподіваного для його арешту сына, обурився проти „бюрократії“ і розносивъ ін не гирше, нижъ евреївъ. Хочъ по головній його думци всьому були винни все-жъ таки евреї... И винъ ждавъ, що ихъ отъ-отъ будуть бытъ.

Трублаевыча зновъ помалу втягло у выръ того складученого жыття, але винъ теперъ не анализувавъ такъ однобоко кожне зъявыше, коженъ фактъ, і не вышукувавъ у прогресивныхъ напрямкахъ Ахилесовыхъ пяте,—винъ знавъ, що воны есть у

кожній справи. Винъ сказавъ соби разъ назавжды, що прогресь краще регрессу, що воля краще неволи и що треба жаднымъ способомъ добываться того, що такъ яскраво стало передъ очима суспильства... Теперь йому було ни за кого и ни за що боятись: доля одибрала у його матиръ, брата и Любу. Теперь прыгода зъ нымъ никого не вразить. И теперъ винъ дывувавъ смилистю и безповоротнистю поглядивъ своихъ попереднихъ спильникоў по думкахъ и ворогивъ. Винъ зновъ зійшовся зъ Билогрудомъ и другыми смильвыми и нерозважними людьми и завивъ зносины зъ гуртамы молодижи. Винъ почувавъ, що весняна повидъ захоплює його усього и виддався ій цилкомъ. „Що буде, то й буде“—думавъ винъ, „нехай ця довго ждана повидъ занесе й мене зъ собою, але вона прынесе людямъ нове жыття, краще и тымъ, хто буде жыть писля нась, буде легше дыхать и вильнише жыть“.

Люба уже давно вийшла зъ тюрмы, бо за нею не було знайдено ніякої справжньої вины, але Трублаевычъ не стривався зъ нею, бо вона вийхала зъ городу до Одесу, до родичивъ. Трублаевычъ добре знатъ, що цього намагався и такы добывся батько, щобъ одлучты іи видъ місцевыхъ знайомыхъ. Винъ, сподивався, що въ другому городи, підъ доглядомъ титки, вона одумается.

Зембулатъ ще сидивъ у тюрми, але була чутка, що и його скоро выпустять.

Трублаевычъ сylкувався не думати про Любу, гнавъ видъ себе згадки про неї, але не мигъ ничего зробити. Ни громадська, ни банкова робота не могли захопити його усього цилкомъ. Не було того дня, щобъ образъ іи не майнувъ передъ нымъ, не осміхнувся йому, не кинувъ йому поважного замысленого погляду, не опикъ його несподиваною іскрою зпідъ темнихъ вій. А колы винъ зоставався на самотыни,—чи де въ парку, чи на бульвари, чи дома у себе,—вона завжди була зъ нимъ. Воны розмовляли урывками, розуміючи одне одного зъ пивслова, и мовчали, и зновъ розмовляли. И у Трублаевича щемило й ныло серце: винъ все-жъ такы не мигъ вернуть іи, вона була чужа. И не мигъ одректись одъ неї...

Килька разивъ винъ збирався пойхати до Одесу, побачивши зъ нею, побалакати, и може винъ вернувшись іи соби. Та винъ заразъ же гнавъ видъ себе спокусу: того николы не може бути въ той часъ, якъ Зембулатъ сидить у тюрми. Винъ теперъ для неї дорожший, нижъ колы небудь у другий часъ, теперъ

винъ герой для неи... Іи вси думки силя його. Йому хотилось, щобъ и винъ бувъ кому-небудь дорогий и любый.

Одного разу, колы винъ сидивъ на самотыни въ глухому кутку мійського парку и думавъ про Любу, до його пидійшла Дубраевська. Вона була легко й гарно одягнена и була гарна собою. Довге пидстрижене волосся надавало ій інтелигентности, а легка хода, пры досыть високому зрости, свидчыла про іи фізичну силу и гарне здоровъя.

Трублаевычъ пидвився зъ мисця на зустричъ ій, прывитався, и воны зновъ силы на тій самій лави удвохъ.

— Онъ куды вы забралысь!—говорыла, дывлячись у вичи Трублаевычови Дубраевська.—И я люблю це мисце. Тутъ гарно.

— Иноди я тутъ просыжую довгенько, колы...—винъ зупынівся.

— Колы...—пидсказала Дубраевська и пидняла бровы, жду-
чи продовження його фразы.

„У неи гарни й добри очи“—подумавъ Трублаевычъ и, ос-
міхнувшись, сказавъ:

— Колы есть до того захота.

— Ну звычайно!.. Тильки вы хотили сказать щось друге. А про те розумію...—сказала вона зъ лукавою усмишкою.—Колысь було прыемно сидити тутъ... и не одному, а теперь—солодки й спогады!

— Чому такъ, що спогады?

— А такъ, вамъ краще знати.

— Не розумію.

— Не розуміете? Ну, колы хотите, я вамъ розскажу казочку...
Хочете?

— Кажить, послухаю.

Дубраевська зъ хвилыну зновъ подывилась на його лу-
кавымъ поглядомъ, вышукуючи, якъ зручнише почати свою
казку.

— А вы не розсердитеся?—спытала вона.

— Ни, колы... вы не розсердьте.

Дубраевська засміялась и одкынулась на спинку лавы.

„Вона гарна й весела“—поришывъ Трублаевычъ и имъ за-
володивъ якийся чудный настрій: хотилось, щобъ Дубраевська
сказала йому, що любить його.

— Тильки цуръ зъ умовою—сказавъ винъ:—вы розскажете
мени казочку, а я вамъ.

— Добре! — видповила Дубраевська и підморгнула по-товариськы. — Добре. Слухайте! У одному городи жывъ одынъ чоловикъ...

— Такъ: у одному городи жывъ одынъ чоловикъ... И невже тильки одынъ?

— Иване Михайловычу, не перебывайте, а то я розсердлюсь!

— И не докажете казки?

Дубраевська засміялась.

— Ну, такъ ото жывъ одынъ чоловикъ. Бувъ винъ молодий и гарний, але самитный и суворый на поглядъ, хочъ не бувъ такимъ у души.

— Замитымо: не бувъ такимъ у души.

— Иване Михайловычу, не перебывайте!

— А то будете гниватись?

— Буду.

— Ну, я не буду.

— То-то, дывится. Не було у того чоловика у тому городи ни родыны, ни близькихъ людей товаришивъ, и жывъ винъ, мовъ у пустыни.

— А казка ваша зъ настроемъ!

Дубраевська не звернула уваги на слова Трублаевыча и говорила дали:

— Ни до кого було йому прыхыльтись серцемъ у тій пустыни, и наглядивъ винъ молоду дыку горлычку, и прыручывъ ін до себе. Розповидавъ винъ дыкій горлычи про свое життя, про свои смутки, розповидавъ про те, якъ важко жити въ пустыні поодинокимъ людямъ, такимъ, якъ винъ, и вона, поки у неї не вросли крыла, стрыбала біля його, турчала и зазирала йому въ вичи. И полюбивъ винъ ту дыку горлычю, якъ свою душу. Але одного разу на тимъ дереви, підъ которымъ турчала горлычя, затурчавъ свою писню дыкій голубъ. Спурхнула горлычка до того голуба и полетилъ далеко-далеко и не вертались уже до одинокого самитного чоловика. И стало його життя писля того ще самитнішымъ и сумнійшимъ.

Дубраевська зупинилась.

— Що жъ дали? — запытавъ Трублаевычъ, и въ голосі його уже не було й тини жарту.

— Що дали? А живе й доси у тому городи той чоловикъ, и журиться, и поты журитися, поки не забуде про тую горлычю.

- Такъ.
- Ну, теперь вы скажите свою казку.
- Я свою забувъ.
- О, ни, вы повинни іи прыгадать!
- Ну, слухайте.

Трублаевычъ замыслыўся. Дубраевська ворухнула въ його души саму найчутлыву струну, и вона задзвенила и наповнила його душу сумомъ.

— Моя казка буде про того-жъ самого человека. Якъ одле-тила та горлыця и тяжко сумувавъ той человекъ, то одного разу въ ночи чыясь рука пидкынула йому якийся струментъ. Бувъ подибенъ той струментъ до серця людскаго, и колы його хто зачыпавъ, то зъ його вылиталы таки сумни згуки, що той чоло-викъ плакавъ. Зачыпалы той струментъ зли люде, зачыпалы и просто цикави. Навить, колы просто подмухавъ на його витеръ, то и витеръ выклыкавъ ти сумни мелодіи и згуки. Одного разу прылетивъ и сивъ на той струментъ вродлывый метельникъ. Нижно винъ доторкувався своимъ лапкамъ до струнъ и воны задзвени-ли ще сумнише, ще жалибнише, нижъ колы до ихъ торкальсь зли и просто байдужи, але цикави люде...

— Иване Мыхайловычу!.. Буде, не розкажуйте дали своеи казки, — сказала Дубраевська и облыччя іи стало сумне й стур-боване.

- Чого?
- Такъ. Дуже вона сумна.
- Вамъ здається?

Винъ осмихнуўся и взявъ іи за руку.

Вона стыснула його руку.

— Простить мене... Я не хотила, я не сподивалась того...

— Ничого, Соломіе Францовно, може колы той человекъ и про голубку забуде, и той струментъ геть выкыне.

— Дай йому Богъ!

— Справди? — осмихнуўся Трублаевычъ, зводячы на жартъ те, що тильки-що сталося.

Дубраевська вся счервонила и тежъ засміялась, здавыла ще разъ йому руку и выхопыла іи зъ його руки.

— Дай Богъ! Свитъ широкий и веселый и замисто того города-пустыни есть гарни людяни й весели города.

— Пойдемо шукать такого города? — запытавъ Трублаевычъ, и неможно було вгадаты, жартує винъ, чы навсправді каже.

— Пойдемо! — одновила вона тымъ же тономъ.

— Справди?

— Справди.

— А колы жъ збираться?

— Колы завгодно!

Винъ узявъ и крипко стыснувъ іи руку.

— Трохы пидождемо, — сказавъ винъ просто й тепло, побратерськи. — Нехай у того чоловика загоятся хочъ трохы раны.

— Добре.

Все сталось такъ разомъ и такъ несподивано, що колы Трублаевычъ проводывъ Соломію до дому и зостався самъ на вулыци, то винъ спытавъ себе: чы справди таке сталось? И повиненъ бувъ сказаты, що руль на човни його життя круто повернувъ въ другий бикъ, и човенъ мавъ плысты теперъ другою дорогою.

Писля того дня Трублаевычъ стривався зъ Дубраевською частише нижъ ранишъ, але ни винъ, ни вона не згадувалы про размову въ парку. Вони немовъ мовчки згодылъсь не говорытыничого про те, що вони знали тильки вдвохъ, и ця тайна еднала ихъ. Дубраевська поришила терпляче ждать, покы „загоятся раны сумного чоловика.“

Та раны не загоювались, и вона це бачыла.

Вона знала, що Трублаевычъ уже разъ писля ихъ размовы йиздывъ у Одесь, и знала, чого винъ шукавъ тамъ и кого хотивъ побачыть. Та йому не поталаныло зустритись зъ Любою, и це тильки бильше розворушыло його раны. Винъ засумувавъ ще тяжче, и хто подывывся-бъ на його, той сказавъ-бы, що це хвора людина.

А життя не заміокоювалось. Пидійшла Цусимська катастрофа. Флотъ, на який такт ~~багато~~ покладалось надій тымы, хто його пославъ, загинувъ пры Цусими. Броненосци, мовъ розбити чавуны, одынъ за однимъ пурнули на дно моря, а яки зостались цили, ти поспускалы свои корогвы и здалысь въ полонъ. Теперъ уже убитыхъ и потопленыхъ нихто не рахувавъ, переличували тильки броненосци та крейсера.

Ганебнійшои події ще не було зъ початку войны.

Але суспильнистъ уже мало турбовалась и хвилювалась такыми подіями. Теперъ стало ясно навить для спіцівъ, що война програна по всій лінії, не зоставалось ни крапли надії. И думки суспильства зъ Манчжуріи повернулись назадъ, — до дому. Всі зрозуміли, що прычина такихъ нечу-

ванныхъ невдачъ ховается не тамъ, на Далекому Сходи, а тутъ, дома. Теперь уже не було про це двохъ думокъ.

И зновъ усе забурлыло, забродыло зъ новою сылою.

Ждалы чогось такого, чого ще не було. Лягалы снать зъ думкою, що може доведется прокынутись зовсімъ у другому стани, пры другихъ порядкахъ. Нервова напруженність доходила до краю.

Трублаевычъ ходывъ звычайно въ банкъ, але йому здавалось, що може трапытись, що завтра або пислязавтрого не треба буде ити въ банкъ, а доведется робити щось нове, велике и страшне. И колы винъ думавъ про це, йому хотилось буты биля Любы, стояты рядомъ зъ нею. Про Соломію тоди винъ забувавъ и размову въ парку почтавъ помылкою.

И Трублаевычъ зновъ пойхавъ у Одесь.

Ничъ була, колы винъ йихавъ, тыха й зоряна, и винъ до свitu проходывъ по чердаку парохода, думаючи про Любу и думкою размовляючи зъ нею. Теперь винъ поришывъ неодмінно найти іи и переговоры напрямки. Теперь и Зембулатъ бувъ на воли, и зъ цього боку винъ бувъ спокійний: шансы ихъ були одинакови. Колы тоди винъ не мигъ безоглядно виддатись громадськимъ справамъ, то теперь винъ може. Теперь жертва не страшна для його.

А внутришній голось все-таки говоривъ йому, що даремно винъ йиде, що марни його сподивання, и йому було важко й соромно за себе.



Въ Одесь Трублаевычъ прыйхавъ ранкомъ. Ще по дорози въ гостыныцю видъ звощика винъ почуввъ, що въ городи покинули роботу хлібопеки и ще якись ремісники и збираються шабашить конки. Але не звернувъ на це уваги, бо таки події въ останні часы зробились повсюдними.

Винъ узявъ соби номеръ, переодягся, напився чаю и пишовъ шукаты Любу.

— Вы зновъ до насъ завитали? — запытавъ його, видчыняючи двери гостыныци, старший швейцаръ. — Не побоялись?

— А чого-жъ бояться?

— Будьте обережни, — въ городи не такъ-то спокйно. Знаете, хлибопекы... майстерови. Колы-бъ чого несталось, якои бучи.

— Вы думаете?

— Всі мы такъ думаемо и перестерегаемо своихъ жыльцовъ.

— Ну,ничого. Якось обійтесь... Я не надовго, — сказавъ Трублаевычъ и выйшовъ на вулыцю.

Було ще рано и іты до титки Любы було незручно, та винъ и не зінавъ іи адресы. Треба було дізнатись про неи. Винъ пишовъ у адресне бюро. Тамъ йому подалы певну адресу. Кватыря титчына була не такъ далеко, и можно було не поспишатись іты, але Трублаевычъ подумавъ, що колы прыйде інерано, то може її не застать Любы дома, и заразъ же помалу пишовъ щукаты названу йому вулыцю й номеръ дома.

По дорози винъ прыдывлявся до людського натовпу и ничего надзвичайнога въ йому не помігавъ: кожне затурбоване похапцемъ бигло кудысь, не звертаючи уваги на другихъ, и тильки газетяри та телеграмщики кыдалысь до кожного, видъ кого можно було сподиватись, що винъ купыть газету або телеграму, и протягалы руки зъ свіже-видрукованими великими аркушами.

— Газеты сьогодняшни!.. Перши телеграмы!..

Трублаевычъ купывъ и перебигъ очима газету. И тамъ говорилось, хочъ досыть глухо, про те, що де-яки майстерови пошабашыли и домагаються прыбавки заробитної платы.

Знайшовши кватирю, де жила Любына титка, Трублаевычъ подзвонивъ.

— Дома Любовъ Миколаевна Говорецька и можно іи бачыть? — запытавъ винъ покоивку, що выбигла до його.

— Ни, панночки немае дома, — відповіла дівчина.

— А колы буде?

— Не знаю.

Роспытавшись и розсказавши, хто такий винъ самъ, Трублаевычъ довидався, що Любы уже немае дома два дни, и що никто не знає, де вона, и титка іи дуже тымъ стурбована.

Цього Трублаевычъ не сподивавсь. Всі до однієї речі Любыни були у титки, и тильки іи самони не було дома. Зныкла, мовъ кризъ землю провалылась.

— А ранишъ бувало такъ колы-небудь? — спытався винъ.

— Було вже одынъ разъ.

Трублаевычъ знызнувъ плечыма. Винъ пообищавъ навидатъ ще разъ у-вечери и пишовъ ходить по городу. У його була потаенна думка, що може винъ де зустрине іи.

Винъ пройшовъ найбучниши улыци, спустывся до прыморського бульвару, подывивъ па море, на портъ. Все мало звычайный свій выглядъ, скрізь метушылъ люде, свистилы паровозы, гулы гудки, гремилы зализни підваги на пароходахъ, хапаючи купы ящикивъ або куливъ, пидносячы ихъ вгору и зновъ спускаючи. И ввесь портъ повывавъ дымъ.

Посыдивши килька часу на бульвару, Трублаевычъ зайшовъ у ресторанъ поснідати. Винъ знайшовъ соби окреме мисце въ кутку и сивъ, дожыдаючи, покы подадуть йисты.

— Пане Трублаевычъ! Иване Михайлловичу!—гукнувъ до його хтось зъ присутнихъ.

Трублаевычъ повивъ очыма по залі. Все булы незнайоми люде, колы зъ-за одного зъ столивъ підвився якийся чоловикъ и підійшовъ до його.

Трублаевычъ упизнавъ у йому доктора Левандовського, що рокивъ за три передъ цымъ выйхавъ зъ города, де живъ винъ до Одесу.

— Не пизнаете?—запытавъ винъ.

— Ни, пизнаю,—одповивъ Трублаевычъ, підводячысь зъ стильтця и протягаючи назустрічъ докторови руку. — Але ніякъ не сподивавсь зустрити васъ.

— Ге, гора зъ горою не сходытся, а люде товчутся завжди на одному мисци! — весело гукнувъ докторъ.—Вы надовго до нась?

— Днівъ на два.

— То прошу васъ до мене сьогодни увечири. Посыдимо, побалакаемо.

Трублаевычъ пообищавъ зайти, колы буде вильний. Левандовський сказавъ свою адресу. Винъ уже поснідавъ и, разглагуючи свою довгу, чорну якъ смоль, бороду, збирався бигти кудись на практику.

— Такъ я-жъ буду ждати васъ, — сказавъ винъ, прыймачуши видъ лакея свои брыль и пальцю.

— Якъ можно буде, то неодмінно буду, — запевнивъ Трублаевычъ.

— Теперъ, знаете, у насъ дуже цикавий чать!—кинувъ докторъ, прощаючись зъ Трублаевычемъ.

И винъ выйшовъ зъ залы, ставний и жвавый не по літахъ.

Трублаевычъ давно знавъ його. Це була жыва й запальна людына. Винъ чуло видгукався на вси подіи, усімъ цикавывся и скризь, де винъ появлявся, вносывъ зъ собою якесь прыемне оживлення. Колы почыналысь суперечкы, то никто не мигъ такъ скоро й зручно ихъ улагоджувать, якъ докторъ Левандовскій. Трублаевычъ поришивъ неодмінно пійти до його.

Винъ цілый день проблукавъ по городу, вдивляючись у кожне обличчя, але Любы не стривъ. Та й важко іи було зустрити, колы вона, хочъ і була въ городі, та не хотила, щобъ іи хтось бачивъ, хтось стеживъ за нею. Але вона могла й просто вийти зъ города до когось на дачу. Це було дуже похоже на праву.

Увечери Трублаевычъ пишовъ до Левандовського.

— А знаете, зъ вашыхъ у насъ у городі ще де-хто есть. Оце недавно я зустривъ Зембулату зъ якоюсь панною,—сказавъ Левандовскій, колы воны прывіталысь и увійшли въ його кабінетъ.

Зембулату? А вы його знаете? — здивувався Трублаевычъ.

— А якъ-же! Винъ вчывся у нашому университети. Хлопчына гарный и ватажокъ зъ його чудесный. Я казавъ йому, и винъ може зайде сьогодни до мене.

Трублаевычъ хотивъ запытать, яка панна була зъ Зембулатомъ, але зразу не наважився. Винъ боявся, що Левандовскій помитыть, що винъ дуже цикавытса тією панною. Але трохи зпeregodomъ винъ спытавъ:

— А не помитыли вы, що за панна була зъ Зембулатомъ?

— Щось мени незнайоме. Здається не одесситка: вродлыва, чорнява дивчына, досыть високого зросту... волосся у неї роскишне.

Трублаевычъ не сказавъ ничего, але поришивъ, що то Люба. Зембулатъ прыйхавъ, щобъ побачытысь зъ нею, и можно було думать, що вона утекла винъ тіткы на цей часъ. Може утекла й не для того тильки: въ городі сподивалысь великого заколоту, и вона могла прыняты участь въ його підготованні.

Але Левандовський не давъ йому довго розмірковувати. Винъ роспытувавъ його про те, якъ стоять робочи и други питання въ городи, звидкиль ирийихавъ Трублаевычъ; роспытувався, дізнатишишись, що Трублаевычъ недавно йиздивъ до дому якъ тамъ стоять справы по селахъ, и розказувавъ, чого сподиваються въ Одеси. Писля цусымськихъ подій и тутъ все зновъ заворушилось зъ новою силою. Булы неспокійни вси версты робочого люду, и вже де-яки купы й гурти шабашыли, але вся сила була въ порту и порть уже не мовчавъ...

— Не знаю де якъ, а у насъ цусымська катастрофа не обійтеться даромъ,—говоривъ Левандовський: — уси роздрочени нею, мовъ осы. Окримъ того й багато одеситивъ загинуло тамъ.

Слухаючи доктора, Трублаевычъ подумавъ, що якъ незважно зробивъ Говорецький, що саме въ цей часъ пустывъ дочку сюди.

— Та що ви такий сумний та въялый? — запытавъ його раптомъ Левандовський. — Немовъ ви що загубили, чы чого шукаете, чы чого ждете?

— Я? Я заразъ такий, якъ буваю завжди.

— Ни, не такий...

Але имъ не довелось довести розмову до краю, якъ у кватирю доктора ускочивъ якийся новый чоловикъ: високий и сухорявлівий, зъ довгими руками й ногами, мовъ у коника. Винъ ходивъ мовъ на ходуляхъ и безперестанно розмахувавъ своїми кистякуватими руками. Це бувъ знайомий Левандовського — Золотицький. Докторъ познайомивъ ихъ.

— Чули ви? — скрикнувъ винъ ще зъ порога. — Чытали? — показавъ винъ клаптикъ папиру.

— Ішо таке? — спытався докторъ.

— Оци вирши.

— Яки?

— Вирши Латанського... Гымнъ смерти.

— Ни.

— Ну, такъ слухайте!

Золотыцкий ставъ биля лампы такъ, що йому можно було побачыть напысане, выривнявся и, незапынаючысь, прочытавъ ци вирши чида заголовкомъ „*Morituri salutant!*“

Левандовський и Трублаевычъ слухалы мовъ загипнотизовані.

— Що? — запытавъ Золотыцкий, обводячи поглядомъ ихъ обохъ и зморгуючи очыма, мовъ и самъ вызволяючысь зъ гипнозу.

— Гарно! Чудесно! — скрыкнувъ Левандовський и потягся за виршами. — Дайте ихъ сюды.

— Мицно, чудесно напысано!..

— Дайте мени переписать ци вирши,—сказавъ Трублаевычъ.
— Можна?

— А чого-жъ? Можна, — видповивъ Золотыцкий. — Воны теперъ скризь ходять.

Трублаевычъ переписавъ. Ци вирши зробилы на його велике вражиння и здавалысь йому доповненнямъ до листивъ брата зъ войны. Може й Андрыкъ, раненый на смерть, бачывъ у хвильни скончання той лютый прывыдъ и посылавъ ти прокляття.

— Ну, вирши виршамы, — говорывъ, ходячи по кімнати, Золотыцкий,—а жыття жыттямъ; колы не на завтра, то на пислязавтра збирается таке, чого може й не було у насъ!

И винъ розсказавъ, чого сподиваются въ городи. Винъ повторывъ тэ-жъ, що чувъ Трублаевычъ видъ швейцара и Левандовського. Всі говорилы въ одно. Насувалась гризна хмара, и все мовъ прыхло, ущухло, мовъ збиралось зъ сылами.

Вертаючысь въ-ночи въ номеръ по затыхлимъ вулыямъ, Трублаевычъ шовъ обережно, мовъ боячись порушыты тыщу, разбудыты іш, хочь справжньои тыши й не було: городъ по всему свойоему обшири торохтивъ и турчавъ видъ тысячъ колись, що котылысь по йому, и топота копыть,—тильки винъ торохтивъ менше, мовъ дримавъ. У порту переклыкалысь пароходы сыплуватымы басистымы голосамы и мовъ щось змовлялысь примижъ собою...

На ранокъ Трублаевычъ зновъ поришивъ шукаты Любы, хочъ у його вже не було надіи на те, щобъ йому була яка корысть зъ ихъ зустрічи. Хотилось довести справу до краю, хотилось просто побачити ін, подивитись на неї. И на другий день винъ зновъ зайшовъ до титки Любынои и видъ тієжъ прислужнци довидався, що Люба учора передъ вечоромъ була дома, але зновъ кудись пойхала и дома не очувала. Ци дни вона гостювала у якоись знайомои на дачи, але де саме та дача, и якъ прызвыще знайомои, вона не знала. Трублаевычъ хотивъ бувъ спытати про це титку Любыну, але ін не було дома. И винъ зновъ пишовъ блукать по городу.

Винъ пройшовъ його въ одинь край, повернувъ назадъ и зновъ вернувсь въ осередокъ. Пишовъ у другий край и зновъ вернувсь назадъ. Тоди сивъ на конку и пойхавъ, не пытаючи, куды вона повезе його. Йому ирыемно було сидити, одпочывати и дивитись на будивли, що выринали назустричъ зъ одніи и другон серіп вулыць, дивитись на людей що снували попидътыми будивлями, мовъ комашня, и ничего не думати, бо голова уже натомилася видъ думокъ, и мозокъ потрибувавъ видпочивку. Винъ йихавъ довго и дойхавъ до краю коліи. Дали конка не йшла, и тамъ бувъ уже не городъ, а починались дачи. Винъ ришивъ пройти до моря, и пишовъ знайомою йому дорогою внизъ. Скоро винъ бувъ на самому берези моря.

Бліскуче, зеленувате, воно починалося биля рудого невисокого берега и розлягалось въ далечинъ, злываючись зъ небомъ на далекому обріи. Мисцямы воно здавалось синимъ и грало й перелывалось зелено-синими колирами и помалу хвилювалось. Хвили йшли до берега, выбигали на його видлогий выривняний край, закипаючи на йому билою шумутою пиною, и розбивались. А въ далечини курили пароходы, одни потроху зникаючи въ безкрайності моря, а други выплываючи звидтиль. Недалеко видъ берега на хвиляхъ гойдалася невеликі човники,—то рибалки ловили рибу. Таки човни були й на берези, витягнени на пісокъ. Биля ихъ вештались люде, а дитвора бигала по берегу босоніжъ и то забигала до води, то тикала видъ хвили дали на берегъ.

Хвыли йшлы на берегъ и шумилы, мовъ выгукувалы:
— У-ухъ!
— У-ухъ!

Выше одъ воды ходылы по берегу й сидили на лавахъ подыноки люде й купами, по-два, по-тры, и дывыльсь на море. Трублаевычъ знайшовъ вильну лаву и соби сивъ.

Рожденець иниши краины, винъ дуже ридко бачывъ море, але воно робыло на його коженъ разъ, колы прыходывъ до його, дуже глыбоке вражиня. Винъ не любывъ його въ бурю, роздратованого, але воно зачаровувало його въ гарну погоду—таке шыроке, таке вильне й таке спокійно-пестлые, що колы винъ сидивъ надъ нымъ, то й самъ не помичавъ того, якъ спокій обгортавъ його усього, а думки сами собою пидносыльсь до темъ высокихъ и поважныхъ.

Винъ полюбывъ його зъ часивъ свого студентства, колы йому довелось пробуты рикъ у Одеси для скінчення курсу университету.

Винъ теперъ сидивъ и увесь потопъ въ думахъ согляданя, шырокихъ и спокійнихъ, якъ те море, що було передъ його очима. И колы биля його сивъ якийся зовсімъ сивий дидокъ у легкій, тежъ билій, одежи, винъ тильки глянувъ на його й посунувся, щобъ даты йому мисце.

— А море чудесне сьогодни!—промовывъ старый, жмурячы очи видъ бlyску хвыль.

Трублаевычъ мовчавъ.

— Такъ, такъ... Гарне. Помичайте... выбачте...—звернувшись винъ до Трублаевыча,—оту смугу онъ-онъ-о? Бачите, яка вона сыня? Чудесно!

Трублаевычъ глянувъ на свого сусида. Щось знайоме показалось йому и у фигури старого, и въ обличчи. Винъ признавъ у йому свого професора Кончака.

— Ныконе Пылыповычу, це вы?—звернувшись винъ до його.

— Я. А вы хто такой?—поворнувшись винъ до Трублаевыча.—Чы не Портанський?

Трублаевычъ сказавъ свое прызвыще, и старый профессоръ прыгадавъ його. Винъ бувъ дуже літній и давно бувъ на пенсії.

Воны розбалакалысь. Розмова скоро перейшла на сучасни темы. И старый профессоръ говорывъ про весну, про той велыкій рухъ, що поставъ скризь. Винъ на все дывывся оптимистично и сподивався, що все налагодытса, и навить дуже скоро, на крашыій бажаный ладъ.

— Тepерь уже не довго зосталось, и я вирю, що и я побачу други порядкы, — говорывъ винъ. — А колы-бъ не було войны, тоничого-бъ цього не було, усе було-бъ по-старому! Такъ... Такъ...

— Невже-жъ тильки циною всіхъ жертвъ оцієи несчастной войны можно було разбудыть суспильство? — спытавъ Трублаевычъ. — Невже краща доля завтрашнього дня мусыть буты куплена циною крови людей сьогодняшнього дня?

— А такъ... такъ... Це законъ жыття, законъ історії. Профессоръ усміхнувся.

— Циною крови людскистъ добувае коженъ крокъ свого розвитку, — додавъ винъ, прыдывляючысь до молодыхъ панночкы й мужчыны, що саме пры останніхъ словаҳъ підійшли до того місця, де сиділы профессоръ и Трублаевычъ, пройшли трохы впередъ и стали надъ кручею, дывлячысь на море.

Трублаевычъ глянувъ тежъ на молоду пару и кровъ ударыла йому въ выскы.

То булы Люба й Зембулатъ.

VIII.

— Сьогодни есть чутка, що въ портъ прыйшовъ зъ Тендры броненосець и що на йому щось не ладно. А дывиться, то не винъ?

Кончакъ показавъ рукою на якесь судно, що вийшло було зъ порту и зновъ повернуло назадъ. Але Трублаевычови було не до того.

— Выбачте мени, я васъ на хвылын/ покыну, — сказавъ винъ, підывись и пишовъ до Любы и Зембулата.

— Здрастуйте, Любовъ Мыколаевно! — сказавъ винъ, підходячи и протягаючи руку Люби.

Та здригнулась зъ несподиванки и раптомъ повернулась въ його сторону.

— Якъ вы злякалы мене!.. Відкиля вы взялышь, що я васъ тутъ не бачыла?

— Я сидивъ тамъ на лави.

Трублаевычъ прывитався зъ Зембулатомъ.

— Иванъ Михайловычъ бувъ у шапци невыдымци, а теперь знявъ іи—сказавъ той.

Имъ обомъ, и Люби, й Зембулату, було ніяково, и це Трублаевычъ помитывъ зъ первого погляду. Постеригъ винъ такожъ, що Люба, мовъ голубка до голуба, всёю своею истотою тягнеться до Зембулата, и упевнывся безъ усякыхъ розмовъ, що вона любить Зембулата палко й безроздильно, и що йому немає тутъ мисця.

Винъ поришивъ навить не заводы зъ нею розмовы про те, що хотивъ выяснити соби, для чого й прыйхавъ сюды.

Уси трое почували себе ніяково и мовчали. Першій почавъ розмову Зембулатъ. Винъ тежъ звертавъ увагу на те судно. Але ни Люба, ни Трублаевычъ не пиддержалы початої имъ розмовы.

— Якъ вы въ останній часъ зминылись,—сказала Люба до його,—у васъ мабуть трапылась якась прыгода дома?

— Брата убыто на войни и вмерла маты,—сказавъ Трублаевычъ, и йому хотилось додаты, що не такъ йому важко було утешити брата й матиръ, якъ іи.

Винъ глянувъ на hei. Вона мовъ ще бильше покращала. Счастя кохання робило іи ще вродлывишою. Те счастья свитылось у іи очахъ, и бlyскъ його бувъ такий знайомий йому колысь, ще недавно, а теперь такий чужий, такий ворожий. Трублаевычъ згадавъ, що вси знайоми говорили йому, що винъ зминылся, постаривъ, и винъ самъ це бачивъ, що днія помичаючи, якъ усе бильше й бильше прокыдається у його въ бороди сывина, проклята непереможна сывина, вистныкъ старости.

— Вы скоро думаете вернуться до дому?—спытавъ винъ Любу, колы Зембулатъ одійшовъ трохи одъ ихъ, прыдывляючись у той край, де бувъ порть, до стовбивъ дыму, що почалы пидноситись надъ нымъ.

у той край, де бувъ порть, до стовбивъ дыму, що почалы пидно-
ситись надъ нимъ.

— Не знаю. Валерьянъ Васильевычъ думае пидшукаты соби
туть якусь посаду, и ~~жы~~ може зовсимъ зостанемось тутъ.

— Дывиться, дывиться, що тамъ робяся!..—гукнувъ Зем-
булатъ, показуючи рукою на дымы.—Це въ порту; це порть го-
рыть!..

Люба й Трублаевычъ подивились у той край, куды пока-
зувавъ Зембулатъ. Тамъ вставали стовбы чорного й рудого дыму
и вже заволикали собою пивъ неба. Люба вжахнулась.

— Це щось надзвичайне! Ідемо туды!..

— Ідемо!..

Трублаевычъ хотивъ сказати: „и я зъ вамы,“ але не сказавъ.
Винъ бувъ зайвий биля ихъ. Воны хутко попрощались и пода-
лисъ вгору до конки. Трублаевычъ зостався самъ. Винъ прово-
дывъ ихъ поглядомъ и перевивъ очи на дымы.

— Бачите, яка штука творится въ порту! — почувъ винъ
биля себе й здригнувсь.

То бувъ Кончакъ.

Трублаевычъ озырнувся навколо. У весь берегъ заметушывся:
тамъ по гори биглы въ городъ чоловики, пани й диты, перега-
няючи одне одного, а въ самому берези килька чоловикъ стягалы
въ воду човни, щобъ йихати на ихъ туды, де творилось щось
надзвичайне. Килька човнивъ уже видчалы видъ берега й
гойдалысь на хвиляхъ, прямуючи до порту.

— Треба й намъ подаватись до дому, — сказавъ Кончакъ.—
Вы де живете?

Трублаевычъ назвавъ свою гостиныцю.

Тоди намъ по дорози. Ідемо!

И воны почалы пидійматись вгору. Прыйшли до станції кон-
ки и довго ждалы, поки прыйшовъ вагонъ. Думалы, що винъ и
зовсимъ не прайде. Кондукторъ и визныкъ булы дуже чымсь
стурбовані и немовъ вагалысь, чы пускати назадъ вагонъ. На
решти вагонъ рушывъ.

Спершу винъ шовъ по глухихъ вулицяхъ и на ихъ не було
помитно великого руху людей, але чымъ винъ бlyжче пидходивъ
до осередку города, тымъ було бильше видно, що все и йде, й
бижить до порту. Сунулы цили лавы, биглы майстерови, гучно
розмовляючи й переклыкаючись зъ одного боку вулицы на
другий.

— Щось таке незвычайне!.. — говоривъ Кончакъ.

Конка посувалась помалу на гору и, выбравшись на ривне, зовсимъ стала.

— Що таке?

— Дали йихать неможно.

— Якъ такъ?

Подывиться.

Уси выскочылы зъ вагона. Трохи впереди, куды повыненъ бувъ иты вагонъ, дорога була чымся загорожена. Побиглы туды. Тамъ лежавъ на дорози перевернутый вагонъ конки.

— Онъ якъ! Теперь доведется иты пишки. Будемо вже держатысь купы, — сказавъ Кончакъ, беручы за руку Трублаевыча.

Воны пишли по тротуару и скоро вже не йшли, а биглы, бо все бигло, все путлялось, збывалось до купы и зновъ разбывалось.

— Помалу!.. Помалу!.. — ледви переводячи духъ, говорывъ Кончакъ и самъ бигъ.

Але на перехрести воны разомъ зупынылысь. Дорогу запружувавъ натовпъ людей. Головы всіхъ булы повернени въ ливый бикъ. Трублаевычъ вытягся навспынки и побачывъ, що зъ боковои вулыци суне якась лава людей и надъ нею хылитаются пидняти вгору червони хустки. Полиція, кинна й пиша, сylкувалась загородыты тій лави шляхъ, але даремно.

Стоявъ галасъ, крикъ, тупотиння... щось выгукувалы... десь дали щось спивалы, и разомъ вси, що стоялы впереди Трублаевыча, подалысь назадъ и кынулысь вростичъ...

Щось залящало, мовъ лопалысь десятки фейерверківъ...

Прямо на Трублаевыча кынувся чоловикъ, близдый якъ поплотно, ухопывшись рукою за плече. Кровъ бигла по його пальцахъ...

Колы це разомъ все що спершу було побигло въ ту вулыци, зъ якои выйшли Трублаевычъ зъ Кончакомъ, сунулось назадъ, кынулось за вуголь.

— Козакы!..

Когось звалено, когось стоптано... Той упавъ раненый и опынывся пидъ копытамы коней. Въ повитри засвысталы канчуки...

— Въ сторону!..

И все кынулось геть.

Трублаевычъ ухопывъ Кончака за руку и тягъ його за собою. Той не мигъ иты, ногы пидгыналысь у його, и винъ увесь трусывся. Трублаевычъ оглянувся. Ихъ наздоганяла та лава, що

Ішлā зъ ливого боку. На чоли ін винъ помитывъ высоку сухорляву постать чоловика, що махавъ высоко надъ собою рукамы.

Винъ прыгадавъ, що то той чоловикъ, що винъ бачывъ у Левандовського, що то Золотныцький. И въ ту-жъ мыть Золотныцький зробивъ два-тры крокы напередъ и, мовъ запнувшись за що, махнувъ у останне рукамы и впавъ на землю...

Хотивъ пидвестысь, уже бувъ пидвиця, махаючи рукою и щось кричучы зъ помертилимъ облыччямъ и упавъ...

Morituri te salutant!..

Зновъ щось затрищало й захлопало, и ревъ людей покрываъ собою усе, и мовъ одъ його здригнулись будынки. Щось опекло спину Трублаевычови... штовхнуло його и винъ упавъ на тротуаръ... Хотивъ пидвестысь, крикнуты, але щось гаряче й солоне выхопылось у його зъ горла й не дало йому крикнуты... Зелени круги пробигли въ очахъ, и въ ихъ промайнуло перелякане облыччя Кончака, що схыльвся до його.

— Morituri te salutant!.. Ось воно що!...—проказавъ Трублаевычъ, втрачаючи прытомнистъ. — Повидъ...

Винъ не договоривъ.

Старый профессоръ ухопывъ свого ученыка и сylкувався стягты його зъ дороги, поблыхче підъ будынокъ, и не мигъ. Хтось молодый и дужий підхопывъ раненого підъ пахвы й перетягъ підъ стину. Старый схыльвся надъ нымъ, захищаючи його своимъ тиломъ, а кругомъ усе ревло й гремило, повне роздратування й жаху, повне гниву й ненависти.

Літературний альманах

1900 року вийшов у друкарні К. Савченко та синів його друкарні
загальнодержавного видавництва «Софійські друкарні» відомий під
назвою «Літературний альманах 1900 року», який містив в себе
збірку прозаїчних творів, поезії та художніх статей. Видавництво
загальноміжнародного заслання було засноване відомим письменником
Іваном Франком та його синами Костянтином та Іваном Савченками.
Видавництво було засновано в 1897 році в Києві та відіграло
важливу роль в розвитку української літератури та мистецтва. У цьому
альманаху були представлені твори видатних письменників та художників
того часу, зокрема Івана Франка, Івана Нечуя-Левицького, Івана
Пущака, Івана Котляревського, Івана Труші та інших. Альманах був
здійснений в формі збірника, який містив в себе різні жанри літератури
та мистецтва, включаючи прозу, поезію, художні статті та критику.
Альманах був надрукований в друкарні К. Савченка та синів його друкарні
загальнодержавного видавництва «Софійські друкарні» відомий під назвою
«Літературний альманах 1900 року», який містив в себе
збірку прозаїчних творів, поезії та художніх статей. Видавництво
загальноміжнародного заслання було засноване відомим письменником
Іваном Франком та його синами Костянтином та Іваном Савченками.
Видавництво було засновано в 1897 році в Києві та відіграло
важливу роль в розвитку української літератури та мистецтва. У цьому
альманаху були представлені твори видатних письменників та художників
того часу, зокрема Івана Франка, Івана Нечуя-Левицького, Івана
Пущака, Івана Котляревського, Івана Труші та інших. Альманах був
здійснений в формі збірника, який містив в себе різні жанри літератури
та мистецтва, включаючи прозу, поезію, художні статті та критику.



